

КІКО ТА РУКА

Навчально-методичний
посібник

Захищають педагоги –
захищені діти:

навчання для фахівців
закладів дошкільної освіти
із запобігання сексуальному
насильству стосовно дітей

www.coe.int/children

Будуємо Європу для
дітей та разом з дітьми

КІКО ТА РУКА

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

**Захищають педагоги –
захищені діти:**

навчання для фахівців закладів дошкільної освіти
із запобігання сексуальному насильству стосовно дітей

Автори:

Ф. Хав'єр Ромео-Б'єдма
і Пепа Горно
(Espirales Consultoría de Infancia)

Рада Європи

Київ 2021

Авторський колектив:

Ф. Хав'єр Ромео-Б'єдма (F. Javier Romeo-Biedma)
і Пепа Горно (Pepa Horno)
(Espirales Consultoría de Infancia)

Адаптація української версії:

Олена Нагула (Olena Nahula)
Людмила Гриценко (Liudmyla Hrytsenko)

Рецензенти:

Оксана Таран, доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
Київського університету імені Бориса Грінченка
канд. псих. наук;
Леонід Ніколаєв, доцент кафедри психології
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
канд. псих. наук.

За загальною редакцією:

Ольга Калашник, Олена Нагула

Схвалено до використання в освітньому процесі Рішенням експертної комісії з психології та педагогіки
Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» від 29.09.2021 р. (Протокол № 3),
zareєстровано у Каталозі надання грифів навчальній літературі та навчальним програмам за № 7.0006-2021.

Навчально-методичний посібник «Кіко та Рука»/Ф.Хав'єр Ромео-Б'єдма, Пепа Горно – Київ: Установа, 2021. – с.
ISBN

Посібник для навчання фахівців підготовлений за результатами роботи Ради Європи та її партнерів з усієї Європи. Він містить практичні рекомендації та ресурси для вихователів дитячих садків і педагогів дошкільних закладів, а також інших фахівців, які працюють із дітьми віком від 3 до 6 років. Посібник має на меті надати фахівцям інструменти для ефективного запобігання, раннього виявлення та повідомлення про ймовірні інциденти дружнім до дітей способом. Використовуючи як відправну точку «правило трусиків» та історію про «Кіко та Руку», посібник узагальнює досвід практичної роботи й містить поради та вправи для реагування на сексуальне насильство, які можна застосовувати під час роботи з малолітніми дітьми, а також для взаємодії з батьками та працівниками дитячих садків й інших дошкільних освітніх закладів. Посібник буде корисним для фахівців закладів дошкільної освіти, а також всім, хто цікавиться питаннями запобігання сексуальному насильству стосовно дітей.

УДК

За погляди, висловлені в цій публікації, відповідальні автор(-и), і вони необов'язково відображають офіційну політику Ради Європи.

Усі права захищені. Жодну частину цього видання не можна перекладати, відтворювати чи передавати жодною формою чи електронними (Інтернет тощо) або механічними засобами, зокрема копіювати, записувати чи використовувати будь-яку систему збереження або відтворення інформації без попереднього письмового дозволу від Директорату з питань зв'язку (F-67075, Strasbourg Cedex або publishing@coe.int).

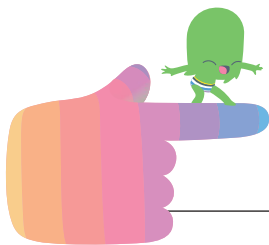
Усі запити щодо відтворення чи перекладу всього або частини цього документа належить адресувати до Директорату з питань зв'язку.

Усю кореспонденцію, яка стосується цього видання, потрібно адресувати до Відділу з прав дітей: children@coe.int.

Обкладинка та макет:
Ангела Іванесі (Angela Ivanesi)

Ілюстрації: Punga
© Рада Європи, серпень 2020 р.

Адаптація української версії посібника та його публікація здійснена в рамках проекту Ради Європи «Боротьба з насильством щодо дітей в Україні, фаза II»

Передмова

Рада Європи захищає та підтримує права людини в державах-членах, зокрема права 150 мільйонів дітей. Організація бере активну участь у викоріненні всіх форм насильства стосовно них. Наша робота на загальноєвропейському рівні підтримує виконання основного зобов'язання світових лідерів, яке має на меті до 2030 року в межах Цілей сталого розвитку ООН покласти край насильству, експлуатації та торгівлі дітьми, а також усім формам насильства щодо них¹. «Життя без насильства» – один із основних пріоритетів Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016–2020)².

Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція) є на сьогодні найамбітнішим і найкомплекснішим юридичним документом у цих питаннях. Вона вимагає від держав-сторін забезпечити цілісний підхід до реагування на сексуальне насильство щодо дітей, використовуючи принцип «4 Р» (запобігання (prevention), захист (protection), кримінальне переслідування кривдників (prosecution) і сприяння (promotion) національній та міжнародній співпраці у цій сфері.

Для досягнення такої мети Рада Європи надає підтримку через свої моніторингові органи та міжурядову роботу, а також цільову допомогу, рекомендації та додаткові інструменти, що допомагають державам впроваджувати ефективні заходи запобігання сексуальному насильству стосовно дітей, щоб захистити їх від нього та забезпечити вчасне реагування на підозри стосовно сексуального розбещення дітей. Підвищення обізнаності та розвиток спроможностей самих дітей, їхніх родин і фахівців першої лінії реагування, які працюють для дітей та з ними, – важливі аспекти викорінення цих злочинів.

За підрахунками, в Європі кожна п'ята дитина стає жертвою однієї з форм насильства. Кампанія Ради Європи «Один із п'яти» (2010–2015) покликана порушити мовчання й усунути табу з теми сексуального насильства стосовно дітей та сприяти ратифікації Лансаротської конвенції. У межах кампанії використовувалися матеріали, розроблені для навчання дітей, зокрема історія про «*Кіко та Руку*» та розповідь про «правило трусиків», викладені в у дитячій книзі та у відеороликах, а також пропонувалися рекомендації для батьків³. Сьогодні Конвенцію⁴ ратифікували 46 держав-членів Ради Європи. Щороку 18 листопада відзначають Європейський день захисту дітей від сексуального насильства та сексуальної експлуатації⁵. У багатьох країнах Європи навчальні матеріали «Кіко та Рука» стали в пригоді фахівцям та тисячам дітей.

Цей посібник для навчання фахівців підготовлений за результатами роботи Ради Європи та її партнерів з усієї Європи. Він розроблений в межах Проєкту Ради Європи «Захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства в Республіці Молдова»⁶, який був спробою цієї країни впровадити положення Лансаротської конвенції, тобто перетворити їх на практичні рекомендації та ресурси для вихователів дитячих садків і педагогів дошкільних закладів, а також інших фахівців, які працюють із дітьми віком від 3 до 6 років.

Посібник має на меті надати фахівцям інструменти для ефективного запобігання, раннього виявлення та повідомлення про ймовірні інциденти дружнім до дітей способом. Використовуючи як відправну точку «правило трусиків» та історію про «*Кіко та Руку*», посібник узагальнює досвід практичної роботи й містить поради та вправи для реагування на сексуальне насильство, які можна застосовувати під час роботи з малолітніми дітьми, а також для взаємодії з батьками та працівниками дитячих садків й інших дошкільних освітніх закладів. Він містить рекомендації, і кожен учитель і вихователь може сам обрати найкращий для нього спосіб використання запропонованих інструментів.

1. www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals.

2. www.coe.int/en/web/children/children-s-strategy.

3. www.coe.int/en/web/children/kiko.

4. Повний список країн, що ратифікували цей документ, доступний на сторінці: www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/201/signatures.

5. Щоб дізнатися більше, див. сторінку: www.coe.int/en/web/children/end-child-sex-abuse-day.

6. www.coe.int/en/web/chisinau/protecting-children#%7B%2244733798%22:%5B%5D%7D.

Цей посібник – вагомий внесок у підтримку дітей і забезпечення їхніх прав у всій Європі. Його можна адаптувати до різних національних реалій та використовувати як у державах-членах Ради Європи, так і в інших країнах.

Регіна Єнсдоттір
(Regina Jensdottir)

Голова Відділу прав дітей
і координатор Ради Європи з прав дитини

Зміст

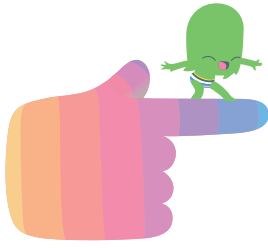
ПЕРЕДМОВА	3
ПОДЯКИ	7
1. ВСТУП. ПРО ЩО ЙДЕТЬСЯ В ПОСІБНИКУ ДЛЯ НАВЧАННЯ ФАХІВЦІВ ІЗ ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ СЕКСУАЛЬНОМУ НАСИЛЬСТВУ СТОСОВНО ДІТЕЙ?	8
1.1. Мета посібника	8
1.2. Сексуальне насильство стосовно дітей: прихована проблема	8
1.3. Запобігання сексуальному насильству стосовно дітей: професійна відповідальність	9
1.4. Навчання через досвід: шлях до більшої обізнаності	11
1.5. Як користуватися посібником	12
2. ЩО МИ РОЗУМІЄМО ПІД СЕКСУАЛЬНИМ НАСИЛЬСТВОМ СТОСОВНО ДІТЕЙ?	13
2.1. Визначення сексуального насильства стосовно дітей	13
2.1.1. Лансаротська конвенція: міжнародний документ для визначення сексуального насильства стосовно дітей	13
2.1.2. Сексуальне насильство як одна з форм насильства відносно дітей	16
2.1.3. Яка дитина може стати жертвою сексуального насильства?	16
2.1.4. Хто може бути кривдником у випадку сексуального насильства стосовно дитини?	17
2.2. Види сексуального насильства стосовно дітей	18
2.2.1. Форми сексуального насильства стосовно дітей	18
2.2.2. Сексуальна експлуатація дітей	19
2.2.3. Сексуальне насильство й експлуатація дітей в інтернеті	20
3. ОЗНАКИ, ЩО ЗАЛИШАЮТЬСЯ НЕПОМІЧЕНИМИ: ЯКИМИ Є НАСЛІДКИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДІТЕЙ І ЯК ЙОГО ВИЯВИТИ?	22
3.1. Ключі до виявлення сексуального насильства стосовно дітей	22
3.1.1. Багатий внутрішній світ дорослої людини – передумова виявлення	22
3.1.2. Основні джерела виявлення сексуального насильства стосовно дітей	22
3.1.3. Зізнання: прийнятна та неприйнятна реакція	24
3.2. Наслідки насильства для подальшого розвитку: ознаки сексуального насильства стосовно дитини	26
3.2.1. Фізичні ознаки	27
3.2.2. Психосоматичні ознаки	27
3.2.3. Емоційні ознаки	28
3.2.4. Когнітивні ознаки	29
3.2.5. Поведінкові ознаки	29
3.2.6. Сексуальні ознаки	30
3.2.7. Соціально-реляційні ознаки	31
3.3. Забути, щоб вижити: відстороненість дитини у випадку сексуального насильства щодо неї	32
4. КИКО ТА РУКА В ДІІ: ПОКРОКОВЕ НАВЧАННЯ ДЛЯ ФАХІВЦІВ ДОШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	34
4.1. Основні засади навчання	34
4.1.1. Цілі навчання	34
4.1.2. Методична база: підхід, який ґрунтується на досвіді	34
4.2. Орієнтовна програма навчання (дводенний тренінг)	35

5. ПІДВИЩЕННЯ ОБІЗНАНОСТІ: ВПРАВИ З ПЕДАГОГІЧНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ	40
5.1. Вправа 1. Знайомство	40
5.2. Вправа 2. Що наша обізнаність каже нам про нашу історію	41
5.3. Вправа 3. Міфи та реальність про сексуальне насильство стосовно дітей	44
5.4. Вправа 4. Виявлення (I). Наслідки й ознаки сексуального насильства стосовно дитини	47
5.5. Вправа 5. Виявлення (II). Дії дорослого в разі виявлення ознак сексуального насильства стосовно дитини	49
5.6. Вправа 6. Виявлення (III). Прийнятна та неприйнятна реакція	49
5.7. Вправа 7. Як проводити заняття з дітьми	51
5.8. Вправа 8. Як дитячі садочки допомагають впроваджувати заняття «Кіко та Рука в групі»	52
5.9. Вправа 9. Як підготувати батьків та родину до впровадження занять	54
6. «КІКО ТА РУКА В ГРУПІ»: ЗАНЯТТЯ ДЛЯ ДІТЕЙ	56
6.1. Заняття 1. Знайомство з Кіко та Рукою	56
6.2. Заняття 2. «Добра любов» і «погана любов»	58
6.3. Заняття 3. Довіра та таємниці	59
6.4. Заняття 4. Прохання про допомогу	61
6.5. Заняття 5. «Ось про що ми дізналися від Кіко та Руки» – спільне заняття з батьками	62
7. ПІСЛЯМОВА: СТВОРЕННЯ БЕЗПЕКИ	65
8. СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	66
8.1. Публікації	66
8.2. Інтернет-ресурси: вебсайти та відео	67
8.3. Рекомендована література та інтернет-ресурси українських авторів	67

Подяки

Олені Нагулі (Olena Nahula), національній експертці Ради Європи з питань запобігання сексуальному насильству стосовно дітей, психологині, дитячій психотерапевтці, кандидатів психологічних наук, членкині Української спілки психотерапевтів;

Людмилі Гриценко (Liudmyla Hrytsenko), національній експертці Ради Європи з питань запобігання сексуальному насильству стосовно дітей, юристці, адвокатці, членкині Комітету з сімейного права Національної асоціації адвокатів України, лекторці Вищої школи адвокатури, співзасновниці Юридичної групи «Право».

1. Вступ.

Про що йдеться в посібнику для навчання фахівців із питань запобігання сексуальному насильству стосовно дітей?

1.1. МЕТА ПОСІБНИКА

Мета посібника – надати педагогічним працівникам, які працюють із дітьми віком від 3 до 6 років, необхідні знання, навички й ідеї для проведення занять із запобігання сексуальному насильству стосовно дітей. Для цього фахівці повинні добре знати, що таке сексуальне насильство, розуміти масштаби проблеми сексуального насильства стосовно дітей та його наслідків.

Очевидно, що проблему сексуального насильства досить важко зрозуміти. Ми всі хочемо вірити, що діти залишаються невинними впродовж усього періоду дитинства, і з ними ніколи не станеться нічого страшного, однак насправді це не так. Сексуальне насильство стосовно дітей трапляється частіше, ніж можна очікувати, воно залишається прихованою проблемою, яку не бачать, не виявляють, не називають і не усувають. Тому до практичної діяльності необхідно впровадити просвітницькі заходи, що інформують і дорослих, і дітей. Рекомендації в цьому посібнику мають надати тим, хто працює з малолітніми дітьми, необхідні інструменти для формування теоретичного та практичного розуміння поняття сексуального насильства щодо дітей, його різних форм, наслідків і ознак для того, щоб протистояти цьому явищу та захистити дітей, які перебувають під їхньою опікою.

1.2. СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО СТОСОВНО ДІТЕЙ: ПРИХОВАНА ПРОБЛЕМА

За оцінками Ради Європи, від сексуального насильства постраждала кожна п'ята дитина в Європі. Однак ця тема є делікатною для більшості суспільств, яку неохоче висвітлюють. У кожній культурі багато стереотипів, які стосуються сексуальності, особливо стосовно дітей, а сексуальне насильство стосовно дітей залишається прихованою проблемою: людям незручно говорити про неї, вони намагаються не помічати її, щоб не засмучуватися. Люди не можуть зрозуміти, як хтось може вчинити насильство стосовно дитини. Та все ж воно трапляється значно частіше, ніж ми думаємо, помічаємо чи виявляємо.

У ранньому дитинстві, коли дітям ще бракує словникового запасу, щоб описати свій досвід, і коли їх не навчають сексуальній безпеці, сексуальне насильство часто залишається неназваним. Зазвичай воно трапляється в місцях, які вважаються безпечними для дітей: у їхніх домівках, школах, місцях для дозвілля та в їхніх спільнотах. Сексуальне насильство здебільшого відбувається під час стосунків з дорослими, які піклуються про дітей і яким ті довіряють, зокрема з членами сім'ї, з учителями, тренерами чи педагогами, а також з іншими дітьми (того самого чи іншого віку), де прихильність і влада використовуються проти самих дітей, яких через маніпуляції примушують зберігати непристойні секрети. Діти часто відчують, що з ними чинять щось погане, але їм бракує слів, щоб розповісти про це, аж допоки не мине багато років. Тому вкрай важливо, щоб діти знали: що таке сексуальне насильство (навіть, якщо не використовуватимуть точну термінологію); як про нього заявити через свої почуття та емоції; як попросити про допомогу, якщо щось таке трапиться з ними. А відповідальність дорослих, які піклуються про дітей, полягає в розв'язанні проблеми завдяки оволодінню необхідними навичками для запобігання, виявлення та вжиття ефективних заходів у випадку сексуального насильства стосовно дітей.

2007 року Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція) визначила міжнародні стандарти для країн, які передбачають не лише кримінальне переслідування за ці злочини, але й юридичне зобов'язання забезпечувати захист і сексуальну освіту для всіх дітей будь-якого віку.

2010 року Рада Європи розпочала кампанію «Один із п'яти», яка посилила міжнародний контроль у сфері захисту дітей, особливо від сексуального насильства. Завдяки запропонованим яскравим персонажам Кіко та Руці матеріали кампанії з її короткими, але потужними меседжами перекладено десятками мов і використано по всьому світі як на місцевому, регіональному, так і на національному рівнях. Кампанія спрямована саме на дітей віком від 3 до 6 років і пропонує ефективний та емоційно безпечний спосіб роботи з ними для боротьби з сексуальним насильством стосовно дітей. У межах цієї кампанії були поширені ще кілька публікацій для спеціалістів і громадськості⁷.

Багато країн внесли зміни до свого законодавства відповідно до положень Лансаротської конвенції, для захисту дітей впроваджені важливі програми.

В Україні у 2017–2020 роках на виконання вимог Лансаротської та Стамбульської конвенції був істотно оновлений розділ IV Кримінального кодексу України. Оновлено поняття «зґвалтування» (ст. 152 КК України) та криміналізовано сексуальне насильство (ст. 153 КК України). Відмінності між цими двома кримінальними правопорушеннями полягає в наявності або ж відсутності проникнення в один з природних отворів постраждалої особи, незалежно від її статі. Відповідно до вищевказаних змін, зґвалтування (ст. 152 КК України), сексуальне насильство (ст. 153 КК України) та примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК України) визнаються кримінальним правопорушенням, якщо вони скоєні без добровільної згоди потерпілої особи. Також вищевказаними змінами встановлено вік сексуальної згоди. Вік, по досягненню якого людина вважається спроможною дати інформовану згоду на сексуальні стосунки з дорослою особою, – 16 років. Важливо, що кваліфікаційна ознака таких сексуальних кримінальних правопорушень стосовно дітей як статеві зносини з особою, яка не досягла 16-річного віку (ст. 155 КК України) та розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України) стосується їхнього скоєння близькими родичами або членами сім'ї, а також особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого (потерпілої) або піклування про нього (про неї).

Також, посилаючись на норми Лансаротської конвенції, в Україні ухвалено Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи...», яким створено Єдиний реєстр злочинців, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи. Цей реєстр – це електронна база даних, створена для забезпечення збору, зберігання, захисту, обліку, пошуку, узагальнення даних про осіб, які скоїли злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, зокрема й осіб, судимість яких за такі злочини знята або погашена в установленому законом порядку.

Однак сексуальне насильство стосовно дітей зазвичай відбувається без відома громадськості, за винятком поодиноких резонансних випадків, які надають лише часткове уявлення про цю поширену проблему.

Сексуальне насильство стосовно дітей може впливати на розвиток їхньої особистості на всіх рівнях – фізичному, психологічному, сексуальному та соціальному. Воно здатне завдати серйозної шкоди (від фізичної до психологічної), яка може бути непоправною чи навіть спричинити смерть. Крім того, сексуальне насильство – глобальне та брутальне порушення прав людини, зокрема й прав дітей. Тому на додаток до юридичного зобов'язання країн, які ратифікували Лансаротську конвенцію, на них покладається ще й етичний обов'язок – впровадити програми, які допоможуть запобігати цій проблемі, вчасно її виявляти та вживати заходів для втручання, щоб діти жили в безпеці й повністю реалізовували свій потенціал.

1.3. ЗАПОБІГАННЯ СЕКСУАЛЬНОМУ НАСИЛЬСТВУ СТОСОВНО ДІТЕЙ: ПРОФЕСІЙНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Більшість національних законів містять юридичне зобов'язання для всіх дорослих мати нульову толерантність до всіх форм насильства стосовно дітей і надавати підтримку дітям у будь-якій ситуації, коли вони стикаються з насильством. У багатьох країнах закон вимагає повідомляти про сексуальне насильство щодо дітей. Фахівці, які працюють безпосередньо з малолітніми, мають додатковий обов'язок створити безпечне та захищене середовище, де поважають права дітей і гарантують їхній оптимальний розвиток.

7. Рада Європи (2010), *Захист дітей від сексуального насильства: комплексний підхід*, Страсбург: Рада Європи; доступно за посиланням: www.coe.int/t/dg3/children/1in5/WhatWeKnow/Publication_en.asp.

Таке безпечне та захищене середовище передбачає наявність систем запобігання насильству стосовно дітей, зокрема сексуальному насильству, його виявлення та вжиття заходів для втручання. В Україні фахівці закладів освіти також мають передбачений національним законодавством обов'язок повідомляти інших уповноважених суб'єктів (поліцію, відповідні служби в справах дітей тощо) про випадки сексуального насильства, які стали для них відомі.

Зазначений обов'язок закріплений в п. 31 Загальної частини Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р., № 866, де вказано: з метою створення належних умов для забезпечення реалізації права кожної дитини на виховання в сім'ї, підтримки сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, і захисту прав дітей у таких сім'ях... заклади освіти, інші заклади та установи, зокрема структурні підрозділи районних, районних у м. Києві та Севастополі держадміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах (у разі утворення) рад, сільських, селищних рад об'єднаних територіальних громад із питань освіти, інші загальні та спеціалізовані служби підтримки осіб, які постраждали від домашнього насильства та насильства за ознакою статі, відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (далі – уповноважені суб'єкти) забезпечують виявлення дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, за місцем їхнього проживання (перебування), надання їм послуг у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, інформують інших уповноважених суб'єктів у разі необхідності вжиття комплексних заходів щодо захисту прав та інтересів таких дітей і надання підтримки їхнім сім'ям (у разі наявності) відповідно до Порядку забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, зокрема дітей, які постраждали від жорстокого поводження, (затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 р., № 585).

Відповідно до статті 1 Закону України «Про охорону дитинства», «дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах, це дитина, яка потрапила в умови, що негативно впливають на її життя, стан здоров'я та розвиток у зв'язку з інвалідністю, тяжкою хворобою, безпритульністю, перебуванням у конфлікті із законом, залученням до найгірших форм дитячої праці, залежністю від психотропних речовин та інших видів залежності, жорстоким поводженням, зокрема домашнім насильством, ухилянням батьків, осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків, обставинами стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних дій чи збройних конфліктів тощо, що встановлено за результатами оцінки потреб дитини».

Згідно з п. 3 статті 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь».

Тобто національним законодавством України визначено прямий обов'язок педагогічних працівників виявляти дітей, які, зокрема страждають або постраждали від сексуального насильства та ставити до відома відповідні служби та органи (національну поліцію, служби в справах дітей, прокуратуру тощо).

Крім того, статтею 396 Кримінального кодексу України (далі – КК України) передбачена кримінальна відповідальність за приховування злочину. Відповідно до ч. 1 статті 396 КК України, «Заздалегідь не обіцяне приховування тяжкого чи особливо тяжкого злочину – карається арештом на строк до трьох місяців або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк». Відповідно до статті 12 КК України, «Тяжким злочином є передбачене КК України діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у вигляді штрафу в розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років». Що стосується поняття «особливо тяжкого злочину», то відповідно до ч. 6 статті 12 КК України, «Особливо тяжким злочином є передбачене цим Кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у вигляді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі».

Тобто, якщо говорити про сексуальне насильство та зґвалтування, скоєні щодо дітей, то за відповідних кваліфікаційних ознак йдеться про тяжкі та особливо тяжкі злочини.

Відповідно до ч. 2 статті 136 КК України в Україні існує кримінальна відповідальність за «ненадання допомоги малолітньому, який завідомо перебуває в небезпечному для життя стані, при можливості надати

таку допомогу або неповідомлення про такий стан дитини належним установам чи особам». Зазначені дії караються «штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк».

Також згідно з нормами чинного національного законодавства дії та/чи бездіяльність відповідних уповноважених суб'єктів можна оскаржити в порядку адміністративного судочинства.

Щоб діти могли навчатися, школи та заклади дошкільної освіти, зокрема й дитячі садки, мають бути безпечним середовищем. Дитина, яка живе з острахом, тривогою, хвилюванням чи провинною, не може добре вчитися. Тому педагогічні працівники, зокрема вихователі та інші фахівці повинні гарантувати, що їхні вихованці знають, як говорити про сексуальне насильство, якщо воно трапиться з ними, а також, що поряд із ними є надійний/безпечний дорослий, який може підтримати та захистити їх. Школи мають навчати дітей, як виявляти ситуації, де їм може загрозовувати небезпека, і як просити про допомогу. Однак університети й інші вищі навчальні заклади рідко вносять до освітніх програм повноцінну підготовку фахівців із запобігання й виявлення сексуального насильства стосовно дітей, попри його поширеність.

Для дітей дитячі садки – брама до соціального життя за межами родини, де вони зустрічаються з іншими дітьми й дорослими – одногрупниками, вчителями, вихователями та ін., які поведуться інакше за їхніх братів або сестер чи батьків та мають із ними інші стосунки. Дитячий садок – це середовище, в якому діти набувають досвіду, що вплине на їхнє сприйняття світу загалом і на освіту зокрема (або як можливість, або як тягар) і на школу (як на місце, де можна насолоджуватися чи страждати, боятися або навіть уникати його). Вихователі в дитячих садках можуть прищепити своїм вихованцям розуміння того, що навчання може бути приємним, або, навпаки, змусити їх негативно ставитися до всього, пов'язаного з освітнім процесом. Професійний обов'язок педагогічних працівників – гарантувати дітям відчуття безпеки (у навчальному закладі, а також удома й в усіх інших місцях), особливо під час їхнього розвитку.

Цей посібник має на меті надати педагогічним працівникам і фахівцям, які працюють з дітьми віком від 3 до 6 років практичні інструменти для розробки виховних занять з дітьми, які стануть для їхнього сприйняття потужними й водночас лаконічними та достатніми; ґрунтовними, проте зрозумілими для осмислення. Під час проведення таких занять досвідченіші фахівці можуть спиратися на приклади з власного досвіду, проте молодим фахівцям рекомендується застосовувати методи, які опанували під час навчання за цим методичним посібником, щоб повноцінно виконати свій професійний обов'язок щодо безпеки та захисту своїх вихованців.

1.4. НАВЧАННЯ ЧЕРЕЗ ДОСВІД: ШЛЯХ ДО БІЛЬШОЇ ОБІЗНАНОСТІ

Сама думка про сексуальне насильство стосовно дітей є настільки тривожною для більшості дорослих, зокрема педагогічних працівників й інших фахівців, що вони воліють не думати про це. Звісно, проблема не викориниться, якщо почати лише думати й говорити про неї, натомість надмірне її педалювання може сприяти втаємниченню небезпечних стосунків. Щоб припинити сексуальне насильство стосовно дітей, дорослі повинні активніше долучатися до сексуального виховання дітей та розвитку в них навичок безпечної поведінки. Утім більшість дорослих самі не мали відповідної освіти. Важливо, щоб дорослі, які працюватимуть із дітьми, спиралися на досвід, отриманий під час тренінгу щодо запобігання сексуальному насильству стосовно дітей, лише так вони зможуть усвідомлено створити безпечне середовище для якісної емоційної та сексуальної освіти дітей.

Те, що тренінг засновується на досвіді, не означає, що він є терапевтичним. Тренінг є просвітницьким, має навчальну спрямованість та не передбачає психотерапевтичного впливу. Деякі учасники можуть пригадати епізоди насильства з власного життя, проте особистий травматичний досвід їм доведеться опрацювати самостійно, це не входить у процес навчання. Тренінг – це безпечний освітній простір для інтерактивного навчання в групі, але не для терапії. Тренери повинні знати про це та вживати необхідних заходів, зокрема, дотримуватися просвітницької спрямованості тренінгу та вміти за потреби професійно надати підтримку учаснику групи без терапевтичного впливу.

Підхід, який ґрунтується на досвіді, також передбачає практичну складову, тож тренінг повинен широко її застосовувати, включати різноманітні вправи. Учасники повинні опанувати природніми для них способами використання змісту тренінгу для роботи зі своїми вихованцями.

1.5. ЯК КОРИСТУВАТИСЯ ПОСІБНИКОМ

Цей посібник призначений для педагогічних працівників, зокрема вчителів, вихователів та інших фахівців, які працюють з дітьми віком від 3 до 6 років у закладах дошкільної освіти. Його змістовне наповнення спрямоване на забезпечення кількох цілей. Розділи 2 та 3 містять теоретичну базу для кращого розуміння проблеми сексуального насильства стосовно дітей та специфіки його виявлення. Ці розділи стануть у нагоді для компетентних відповідей на запитання та спростують сумніви, які можуть виникнути одразу після навчання.

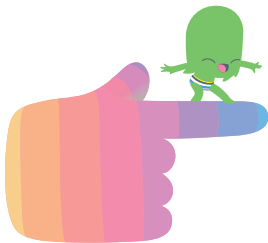
У розділі 2 описано поняття сексуального насильства стосовно дітей, а також такі проблеми, як зловживання владою та правові положення, форми насильства. У ньому також наведений огляд правової та політичної бази, зокрема зобов'язання країн і фахівців, які працюють із дітьми. У розділі 3 надано рекомендації щодо подолання наслідків сексуального насильства стосовно дітей, а також способів їхнього виявлення.

Наступні три розділи стосуються практичних підходів на різних рівнях.

У розділі 4 фахівцям, які проходять навчання, надані покрокові вказівки про те, як розмовляти про сексуальне насильство з дітьми та з дорослими (наприклад, з батьками, працівниками дитячого освітнього закладу). Це модель для вчителів, які проходять навчання, вона передбачає семінари, що допомагають фахівцям сформуванати навички та поглибити знання для занять із дітьми.

У розділі 5 запропоновано заходи для навчання педагогічних працівників/тренерів, а також викладено цілі, методику, основні поняття й матеріали. У розділі 6 наведено вправи для вчителів, вихователів та інших фахівців, які можна використовувати для роботи з дітьми, а також цілі, методику, основні поняття й матеріали для занять у дитячих садках та інших навчальних закладах.

У розділі 7 посібника наведено післямову, за якою розміщений список використаної літератури.

2. Що ми розуміємо під сексуальним насильством стосовно дітей?

У цьому розділі окреслено основні поняття, які потрібно розуміти, щоб бути компетентним у темі навчання педагогічних працівників та інших фахівців дошкільних навчальних закладів для запобігання сексуальному насильству стосовно дітей та його виявленню. Для докладнішого ознайомлення з темою можна переглянути видання Ради Європи «Захист дітей від сексуального насильства: комплексний підхід», яке містить посилання та дослідження про дані, наведені в цьому розділі.

2.1. ВИЗНАЧЕННЯ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДІТЕЙ

2.1.1. Лансаротська конвенція: міжнародний документ для визначення сексуального насильства стосовно дітей

Лансаротська конвенція⁸ – документ Ради Європи, що стосується боротьби з різними формами сексуального насильства стосовно дітей у всіх сферах, зокрема вдома, в родині та школі. Згідно з Лансаротською конвенцією, сексуальне насильство – це:

- «заняття діями сексуального характеру з дитиною, яка не досягла передбаченого законодавством віку для заняття діями сексуального характеру» (стаття 18.1.a), за винятком випадків «статевих стосунків між неповнолітніми, що відбуваються за взаємною згодою» (стаття 18.3);
- «заняття діями сексуального характеру з дитиною, коли:
 - ▶ використовується примус, сила чи погрози; або
 - ▶ насильство чиниться завдяки свідомому використанню довіри, авторитету чи впливу на дитину, зокрема в сім'ї; або
 - ▶ насильство чиниться в особливо вразливій для дитини ситуації, зокрема з причини розумової чи фізичної неспроможності або залежного становища» (стаття 18.1.b).

Ці визначення стосуються будь-яких дій сексуального характеру стосовно дітей за винятком випадків «статевих стосунків між неповнолітніми, що відбуваються за взаємною згодою». У них підкреслено обтяжливі чинники, зокрема примус і маніпуляцію з використанням авторитету чи впливу на дитину, бо більшість випадків сексуального насильства стосовно дітей відбувається в близькому колі людей, яким дитина довіряє.

Згідно з Лансаротською конвенцією, потрібно акцентувати увагу на вжитті «необхідних законодавчих або інших заходів для запобігання всім формам сексуальної експлуатації та сексуального насильства стосовно дітей і для захисту дітей» (стаття 4), зокрема на вжитті «необхідних законодавчих або інших заходів для сприяння обізнаності із захистом і правами дітей серед осіб, які постійно контактують з дітьми в галузях освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, у судовій та правоохоронній сферах і в галузях, пов'язаних зі спортом, культурою та відпочинком (стаття 5.1). У ній також зазначено, що кожна держава має вживати заходів для «забезпечення отримання дітьми впродовж дошкільної та загальної середньої освіти інформації про ризик сексуальної експлуатації та сексуального насильства, а також про засоби самозахисту відповідно до їхнього рівня розвитку. Вона надається там, де це доречно, у співпраці з батьками та в контексті загальної інформації про статеве життя, звертає особливу увагу на випадки ризику, особливо ті, які містять використання нових інформаційно-комунікаційних технологій» (стаття 6). Описане тут навчання разом із вправами для педагогічних працівників, зокрема й вихователів дитячих садків, а також заняттями для дітей розроблене з урахуванням цих цілей.

8. Рада Європи (2007), Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція), ETS № 201, Рада Європи, Страсбург, доступно за посиланням: www.coe.int/en/web/children/convention.

Рада Європи готує матеріали для запобігання сексуальному насильству стосовно дітей із моменту запуску своєї кампанії «Один із п'яти»⁹ 2010 року. Ілюстрована книга «*Kiko ta Ruka*», яка містить «правило труси-ків», – відправна точка для занять із вихователями дитячих садків, які описані в розділі 6.

ПРАВОВІ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

Правове визначення та кваліфікаційні елементи поняття «сексуальне насильство» містяться в Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Згідно з його нормами, сексуальне насильство – одна з форм домашнього насильства.

Відповідно до п. 3 статті 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь».

Нижче наведено визначення сексуального насильства відповідно до п. 15 статті 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству».

«Сексуальне насильство – форма домашнього насильства, що включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі, вчинені стосовно дитини або в її присутності».

Ось яке визначення наведено в статті 1 Закону України «Про охорону дитинства»:

«Жорстоке поводження з дитиною – це будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною, зокрема домашнього насильства, а також будь-які незаконні угоди стосовно дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини».

У цьому розділі також доречно коротко ознайомитися з деякими гарантіями та правами дитини, зокрема й правом особисто звертатися до відповідних служб захисту прав дітей.

Згідно з ч. 1–2 статті 10 Закону України «Про охорону дитинства», «кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини.

Держава здійснює захист дитини в тому числі, й від: усіх форм домашнього насильства та інших проявів жорстокого поводження з дитиною, експлуатації, включаючи сексуальне насильство, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють».

Відповідно до ч. 4 статті 10 Закону України «Про охорону дитинства», «дитина вправі особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, гарячих ліній та ліній допомоги з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів».

Нижче наведено основні види кримінальних правопорушень, які є проявами сексуального насильства стосовно дітей і за скоєння яких законом передбачена відповідальність.

- Зґвалтування

Відповідно до ч. 1 статті 152 КК України зґвалтування, «вчинення дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням в тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета, без добровільної згоди потерпілої особи (зґвалтування) – карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років».

9. Сайт кампанії доступний за посиланням: www.coe.int/t/dg3/children/1in5/WhatWeKnow/Publication_en.asp.

Відповідно до ч. 3 статті 152 КК України, «зґвалтування, вчинене групою осіб, або зґвалтування неповнолітньої особи – карається позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років». Відповідно до ч. 4 статті 152 КК України, «дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо особи, яка не досягла чотирнадцяти років, незалежно від її добровільної згоди, – караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років». Відповідно до ч. 5 статті 152 КК України, «дії, передбачені частинами першою, другою або третьою цієї статті, що спричинили тяжкі наслідки, – караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років». Відповідно до ч. 6 статті 152 КК України, «дії, передбачені частиною четвертою цієї статті, вчинені повторно або особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених частинами четвертою або п'ятою статті 153, статтею 155 або частиною другою статті 156 цього кодексу, – караються позбавленням волі на строк п'ятнадцять років або довічним позбавленням волі».

Примітка: Згода вважається добровільною, якщо вона є результатом вільного волевиявлення особи, з урахуванням супутніх обставин».

- Сексуальне насильство

Відповідно до ч. 1 статті 153 КК України, сексуальне насильство – це «вчинення будь-яких насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи (сексуальне насильство) – карається позбавленням волі на строк до п'яти років».

Відповідно до ч. 3 статті 153 КК України, «сексуальне насильство, вчинене групою осіб, або сексуальне насильство щодо неповнолітньої особи – карається позбавленням волі на строк від п'яти до семи років». Відповідно до ч. 4 статті 153 КК України, «дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо особи, яка не досягла чотирнадцяти років, незалежно від її добровільної згоди – караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років». Відповідно до ч. 5 статті 153 КК України, «дії, передбачені частинами першою, другою, третьою або четвертою цієї статті, що спричинили тяжкі наслідки, – караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років». Відповідно до ч. 6 статті 153 КК України, «дії, передбачені частиною четвертою цієї статті, вчинені повторно або особою, яка раніше вчинила будь-яке із кримінальних правопорушень, передбачених частиною четвертою статті 152, статтею 155 або частиною другою статті 156 цього кодексу, – караються позбавленням волі на строк п'ятнадцять років або довічним позбавленням волі».

- Статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку

Відповідно до ч. 1 статті 155 КК України, «природні або неприродні статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку, вчинені повнолітньою особою, – караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк».

Відповідно до ч. 2 статті 155 КК України, «ті самі дії, вчинені близькими родичами або членами сім'ї, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього, або якщо вони спричинили безплідність чи інші тяжкі наслідки, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого».

Примітка. У статтях 155, 156 цього кодексу під близькими родичами або членами сім'ї слід розуміти наступних осіб – чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі (п. 1 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України)».

- Розбещення неповнолітніх

Відповідно до ч. 1 статті 156 КК України, «вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, – караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк».

Відповідно до ч. 2 статті 156 КК України, «ті самі дії, вчинені щодо малолітньої особи або вчинені членами сім'ї чи близькими родичами, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого».

2.1.2. Сексуальне насильство як одна з форм насильства відносно дітей

Згідно з визначенням, яке використовує *Організація Об'єднаних Націй для позначення насильства стосовно дітей*¹⁰, насильство – навмисне застосування фізичної сили чи влади (імовірно чи фактичне), наслідком якого є або дуже ймовірно може бути фактична чи потенційна шкода здоров'ю, життю, розвитку чи гідності дитини.

Отже, насильство має три основні компоненти, які розглянуті у Вправі 2 «Що наша обізнаність каже про наше минуле?»

1. Шкода: наслідок дії – фактична чи потенційна шкода дитині.
2. Зловживання владою: дія – це не нещасний випадок чи стихійне лихо, а спричинена особою, яка має владу над дитиною (бо дитина любить цю людину, особа має авторитет для дитини чи володіє фізичною або соціальною силою, яку може застосувати проти дитини) і застосовує її, щоб завдати дитині шкоди.
3. Режим: шкода може мати багато форм – фізичну, психологічну чи сексуальну, але також може виникати через бездіяльність, наприклад, коли особа, що відповідає за захист дитини, не виконує своїх обов'язків. Це називають недбалістю.

Сексуальне насильство стосовно дітей – це будь-яка дія, (1) що завдає шкоди дитині, (2) вчинена внаслідок зловживання владою і (3) через сексуальний характер становить форму насильства. Однак важливо внести деякі роз'яснення.

- Сексуальне насильство стосовно дітей засновується на зловживанні владою для маніпуляції, спонукання чи примусу дітей до певної дії, але не завжди основним аспектом служить фізична сила.
- Сексуальне насильство стосовно дітей зазвичай вчиняють люди, які мають безпосередній доступ до дітей, особи, яких діти знають, поважають чи навіть люблять і які мають на них вплив, коли потрібно примусити дитину зробити щось, що може завдати їй шкоди. Здебільшого сексуальне насильство стосовно дітей (70–85 %) трапляється в колі людей, яким довіряють, зокрема серед родини, вчителів, вихователів, тренерів і друзів.
- У випадку сексуального насильства стосовно дітей маніпуляція може бути прямою та жорсткою, із застосуванням погроз і фізичної сили, але також вона може заохочувати дітей почуватись «особливими», «обраними» чи навіть «коханими», чи такими, що перебувають «у романтичних стосунках». Дитина, якій дарують подарунки та частування, опиняється в центрі токсичних стосунків.
- Ключ до приховування сексуального насильства стосовно дітей – домовленість про таємницю, тобто обіцянка мовчання, яку кривдник отримує від дитини. Кривдник робить усе можливе, щоб дитина повірила, що якщо розповість про насильство, їй ніхто не повірить або дорослі звинуватять дитину в тому, що вона не уникла насильства чи не припинила його раніше. Провина й сором дитини – запорука того, що насильство залишиться втаємниченим.
- Якщо ключ до продовження насильства – таємниця, то соціальне табу на сексуальну освіту для дітей допомагає кривдникам, а не жертвам. Думка про те, що коли не розмовляти з дітьми про сексуальне насильство, то це захищає їх від нього, є помилковою та шкідливою, бо викривлює ситуацію: розмови про афективну та сексуальну освіту можуть допомогти запобігти сексуальному насильству, забезпечивши дітей інструментами, з якими можна розпізнати насильство і попросити про допомогу, або принаймні дадуть змогу виявити насильство раніше й вжити ефективніших заходів для втручання. Якщо дорослі не розуміють, що таке сексуальне насильство стосовно дітей, не помічають його ознак, діти залишаються в пастці насильства.

2.1.3. Яка дитина може стати жертвою сексуального насильства?

Будь-яка дитина може стати жертвою сексуального насильства. У соціальному середовищі дитини можуть існувати чинники ризику або захисту. Основна мета запобігання – посилити захисні чинники, щоб для дітей було менше ризиків сексуального насильства.

10. Pinheiro, P. S. (2006), *Rights of the child: note by the Secretary-General. Звіт незалежного експерта дослідження ООН про насильство стосовно дітей*, Женева: ООН, с. 6, доступно за посиланням: <https://digitallibrary.un.org/record/584299>.

Чому дитина може стати жертвою сексуального насильства?

- **Стать:** сексуальне насильство трапляється з дітьми обох статей, хоча частіше з дівчатками. Якщо впроваджено належні плани запобігання, результати показують, що серед жертв більше хлопчиків.
- **Вік:** сексуальне насильство стосовно дітей трапляється з дітьми будь-якого віку – від народження до 18 років. Воно трапляється частіше в певному віці, хоча жертвою дитина може стати в будь-якому віці.
- **Стосунки з кривдником:** здебільшого (70–85 %) діти страждають від сексуального насильства з боку людей, яких вони знають, поважають і яким довіряють. Це означає, що вони стають жертвами людей у своєму колі довіри, які застосовують владу над дітьми, щоб вчинити насильство стосовно них.
- **Соціальний клас:** діти, які страждають від сексуального насильства, походять із різних верств населення, а не лише з тих, де є соціальні труднощі. Насправді ризик того, що насильство залишиться непоміченим, значно вищий у дітей із родин середнього чи вищого класу, бо його ознаки можуть списати на особливість особистості дитини (наприклад, агресивність, депресивність, усамітненість) замість того, щоб тлумачити їх як сигнали тривоги.
- **Соціальні навички:** хоча сексуальне насильство трапляється з дітьми з різноманітними соціальними навичками, кривдники можуть вибирати ціллю тих, які замкнутіші або мають гірші соціальні навички, бо такі менше опираються. Знову ж таки, дитина не зобов'язана захищати себе; провина завжди лежить на кривдникові.
- **До дітей у зоні вищого ризику сексуального насильства належать:**
 - ▶ діти, які потребують допомоги у виконанні базових функцій, бо насильство може відбуватися під час опіки або стати наслідком обмежень, особливо стосовно дітей з інвалідністю віком до 6 років;
 - ▶ діти, які належать до будь-якого виду меншин (наприклад, соціальних, етнічних), бо кривдники можуть використовувати ці відмінності, щоб виправдати насильство;
 - ▶ самотні чи ізольовані діти, які можуть бути новими в місті, не спілкуватися з родичами чи просто бути сором'язливими або замкнутими, адже навколо них буде менше дорослих, які могли б запобігти насильству, виявити чи припинити його;
 - ▶ діти, які раніше вже постраждали від сексуального насильства, бо інші кривдники дізналися про завдану насильством шкоду й вибрали їх потенційними цілями. Однак якщо надати дітям, які постраждали від насильства, підтримку в подоланні його наслідків, такі діти стають менш вразливими за інших, бо вже мають навички для виявлення й уникнення потенційних ситуацій насильства.

2.1.4. Хто може бути кривдником у випадку сексуального насильства стосовно дитини?

У суспільстві зазвичай панує думка про те, що кривдники – це чужі люди, чоловіки, яких діти раніше не знали, які мають певні фізичні ознаки, зовнішній вигляд, наприклад, брудний одяг, і зловживають наркотиками чи алкоголем. Хоча такі кривдники справді існують, їх – меншість. Кривдники бувають різними й походять із різних соціальних класів. Насильство стосовно дитини може вчинити особа, яку дитина поважає та любить, саме тому дітям потрібно вивчити інструменти для запобігання.

Хто може бути кривдником у випадку сексуального насильства стосовно дитини?

- **СТАТЬ:** кривдниками частіше стають чоловіки, але бувають і жінки-кривдниці, які маскують насильство під виглядом догляду чи доброти. Коли наявними є належні плани запобігання, можна виявити більше жінок і дівчат-кривдниць.
- **ВІК:** кривдниками можуть бути дорослі будь-якого віку, але приблизно у 30 % випадків ними можуть бути й інші діти: іноді старшого віку (підлітки), часом того самого віку (однолітки) або в рідкісних випадках діти, молодші за жертву.

- **СТОСУНКИ З ЖЕРТВОЮ:** більшість кривдників намагається завоювати довіру або авторитет для дитини, щоб мати змогу маніпулювати нею чи примушувати її до насильства, а надалі змусити її мовчати. Більшість дорослих кривдників намагаються здобути соціальне становище, яке спростить їм доступ до дітей, наприклад, стати вчителем, вихователем, спортивним тренером чи аніматором, або ж вони можуть спрямувати своє насильство проти дітей у власній родині.
- **СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС:** кривдники можуть належати до будь-якої соціальної верстви. Заможні кривдники можуть мати більше засобів для того, щоб приховати насильство чи контролювати його.
- **СОЦІАЛЬНІ НАВИЧКИ:** більшість кривдників мають розвинені соціальні навички, дуже приємний соціальний образ, особливо молоді люди, вони розумні. Кривдники можуть бути привабливими, мати багато друзів і вести нібито «нормальне» соціальне життя, мати сім'ю та дітей. Багато кривдників починають свою справу дуже повільно, перевіряючи, як захищена дитина. Якщо дитина знає, як сказати «Ні!» та до кого звернутися по допомогу, кривдник уникатиме її та шукатиме інших жертв.
- Значна більшість кривдників добре знає про серйозність насильства, тому приховує його. Основний виняток – діти, які самі зазнали насильства й вважають його нормою. Та навіть у таких випадках діти знають, що роблять щось таке, що змушує інших дітей почуватися погано.

2.2. ВИДИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДІТЕЙ

Сексуальне насильство стосовно дітей може мати різні форми та прояви, і для позначення кожної з них є відповідний термін. Щоб розкрити зміст цих понять для їхнього кращого розуміння педагогічними працівниками та іншими фахівцями сфери освіти, у цьому посібнику різні форми сексуального насильства стосовно дітей згруповані за трьома основними категоріями: сексуальне насильство стосовно дітей, сексуальна експлуатація дітей і сексуальне насильство в Інтернеті (онлайн-насильство й онлайн-експлуатація).

2.2.1. Форми сексуального насильства стосовно дітей

Сексуальне насильство стосовно дітей – це будь-яка дія, що завдає шкоди дитині через зловживання владою в питанні сексуальності. Тож сексуальне насильство стосовно дітей може набувати різних форм, наприклад:

- недоречні коментарі сексуального характеру, наприклад, глузування чи приниження дитини через особливості її зовнішності, геніталії або фізичний розвиток, а також сексуальні пропозиції (навіть жартівливі);
- вуаеризм – спостереження за дитиною, на яку вдягнуто мало одягу або його зовсім немає, для власного задоволення, скажімо, коли дитина приймає душ чи ванну, одягається;
- ексгібіціонізм – демонстрація геніталій дитині для власного задоволення;
- поцілунки чи погладжування із сексуальним підтекстом¹¹;
- демонстрація дитині порнографії, яка може порушити здоровий статевий розвиток, особливо в ранньому віці, бо вона показує небезпечні моделі та шкідливу практику особистих стосунків;
- фотографування чи відеозйомка дітей у спідній білизні, оголених або в позах, що натякають на заняття сексуального характеру (зокрема зображення, зроблені іншими дітьми чи підлітками);
- тертя об дитину (у громадському транспорті, у групах, перед заняттями, або на вечірках і вдома), дотики до їхніх геніталій чи примушування дітей до торкання чужих геніталій;
- мастурбація в різних формах – примушування дитини до мастурбації при іншій особі, мастурбація дитині чи примушування дитини мастурбувати іншій особі;
- статевий акт (оральний, вагінальний чи анальний) з дитиною.

З цього переліку видно, що сексуальне насильство стосовно дітей може відбуватися за наявного фізичного контакту або без нього. Серйозність насильства визначають на підставі завданої шкоди. Малолітня

11. Для повноцінного розвитку дитині потрібен здоровий фізичний контакт. Якщо діти звикли до здорових поцілунків, погладжувань, обіймів і лоскотання, то легко виявлять контакт, який має сексуальний підтекст, а тому шкідливий. Однак якщо вони не звикли до проявів любові, будь-які пестощі здаватимуться добрими, навіть якщо вони мають сексуальний характер.

дитина, що бачить багато порнографії (без контакту), може зазнати більшої шкоди, ніж підліток, якого небажано поцілють (з контактом) на вечірці і який зможе відреагувати на це за підтримки друзів.

2.2.2. Сексуальна експлуатація дітей¹²

Якщо сексуальне насильство поширене серед дітей дошкільного віку, то їхня сексуальна експлуатація трапляється значно рідше. Однак її наслідки можуть бути дуже серйозними, тому вихователі дитячих садків та інші педагогічні працівники повинні мати базові знання про неї.

Сексуальна експлуатація дітей – форма сексуального насильства, що передбачає економічну або іншу вигоду для іншої особи (наприклад, отримання нею подарунків, сприятливого ставлення чи погашення боргу). Для сексуальної експлуатації потрібен певний вид мережі – від неофіційної до високоорганізованих кримінальних організацій.

Якщо у випадку сексуального насильства стосовно дитини є лише два учасники – кривдник і жертва, то під час сексуальної експлуатації таких визначено троє.

- **ЖЕРТВИ:** це можуть бути діти будь-якого віку. До сексуальної експлуатації підлітків можуть схилити дорослі, але також однолітки, які вже стали учасниками мережі із сексуальної експлуатації. Жертви потерпають від усіх наслідків сексуального насильства й багатьох інших наслідків експлуатації, скажімо, від втрати контролю над своїм життям, від об'єктивізації, вищого ризику виникнення проблем зі здоров'ям через контакт із кількома кривдниками.
- **ПОСЕРЕДНИКИ:** це особи, які сприяють насильству стосовно дітей і дістають вигоду від нього. Посередників може бути мала кількість (особливо в неформальних мережах) або велика й різноманітна (ті, хто шукає дітей, контролює їх, контактує з кривдниками, отримує гроші й створює структуру організації). Важливо пам'ятати, що багато дітей зазнають сексуальної експлуатації від власних родин (наприклад, батьків чи родичів) або потрапляють до кримінальних мереж через людей зі свого кола довіри (наприклад, друзів, учителів, педагогів або тренерів). Під час експлуатації деякі посередники також вчиняють насильство стосовно дітей, тоді як інші цього не роблять, а є й такі, які навіть не знають дітей, котрих експлуатують (особливо у великих кримінальних організаціях). Хоча більшість кривдників – чоловіки, посередниками можуть бути як чоловіки, так і жінки (жінкам простіше дістати доступ до дітей у їхніх родин, користуючись довірою).
- **КРИВДНИКИ:** це люди (здебільшого дорослі чоловіки, але також дорослі жінки й підлітки), які платять за сексуальне насильство стосовно дитини. Зазвичай вони знають, що це злочин (деяких підлітків можуть примушувати казати, що вони дорослі, а більшість кривдників не перевіряє цього), а тому приховують його. Без їхньої економічної підтримки кримінальні мережі не виділяли б свої ресурси на сексуальну експлуатацію дітей.

Точність у використанні лексики

Мова визначає спосіб, яким ми думаємо про проблеми. У разі сексуальної експлуатації стосовно дітей використання оманливих термінів може призвести до виправдання тих, хто вчинив насильство. Саме тому важливо використовувати доречну лексику для різних аспектів сексуальної експлуатації щодо дітей. Багато термінів потрібно розглядати ретельніше (уже розроблено кілька загальних рекомендацій¹³), однак основні з них такі:

- «Сексуальна експлуатація дітей» – кращий термін за «дитячу проституцію», бо лише дорослі можуть дати згоду на власну проституцію. Навіть якщо дитина чи підліток пропонували себе для вчинення насильства стосовно них, для цього в них немає дієздатності чи психологічної зрілості, тому ті, хто сприяють такому насильству, несуть повну відповідальність за нього.
- «Матеріали (зображення, записи) сексуального насильства стосовно дитини» – кращий термін за «дитячу порнографію», бо так само, як і у випадку сексуальної експлуатації дітей, самі вони не спроможні дати згоду на те, щоб з'явитися в порнографічних матеріалах. Цей вираз також наголошує на тому, що перегляд зображень оголених дітей чи дітей, яких примусили до сексуальної взаємодії, – це спосіб стати спільником у насильстві, від якого страждають ці діти.

12. Лансаротська конвенція криміналізує різні форми сексуальної експлуатації дітей. Див. статті 19–23 Конвенції.

13. Міжвідомча робоча група з питань сексуальної експлуатації дітей та ЕСПАТ (2016), *Рекомендації щодо термінології для захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства*, Бангкок, доступно за посиланням: <http://luxembourgguidelines.org>.

Хоча деякі випадки сексуальної експлуатації дітей відбуваються в їхньому близькому середовищі (вдома, у помешканні родичів чи в сусідньому кафе їхнього міста), багато кримінальних мереж працюють у межах подорожей між країнами.

- «Сексуальна експлуатація дітей в контексті подорожей і туризму» – кращий термін за «секс-туризм». У такому разі кривдник подорожує до жертви, зазвичай із багатої країни до менш розвинутого регіону, де закони про сексуальне насильство стосовно дітей менш суворі.
- Торгівля людьми для цілей сексуальної експлуатації: жертву везуть до кривдника (зазвичай за підробленими документами), здебільшого з менш розвинутого регіону до багатшої країни. Торгівля людьми може відбуватися в межах країни (наприклад, коли дітей вивозять із сільської місцевості до міста). Існують також інші форми торгівлі людьми, які необов'язково передбачають сексуальну експлуатацію, наприклад, примусова праця, примусове жебрацтво, незаконне всиновлення чи торгівля органами.
- Сексуальна експлуатація в контексті переміщення людей: люди, які постійно перебувають у дорозі, часто походять із вразливих груп населення, особливо це стосується біженців чи шукачів притулку. Під час своєї подорожі біженці та шукачі притулку можуть натрапити на кримінальні мережі, які мають на меті експлуатувати дітей, а відтак діти часто зникають. Також, коли батьки мігрують до іншого регіону або іншої країни, діти опиняються під загрозою експлуатації з боку їхніх родичів, які таким чином отримують «компенсацію» за те, що доглядають за ними.

2.2.3. Сексуальне насильство й експлуатація дітей в Інтернеті

Малолітні діти повинні отримувати доступ до контенту в Інтернеті лише під наглядом дорослих: діти дошкільного віку не повинні користуватись Інтернетом наодинці. Це зменшує можливість їхнього потрапляння в ситуації сексуального насильства чи експлуатації. Однак із появою смартфонів діти можуть стати жертвами сексуального насильства й експлуатації в Інтернеті з боку дорослих, підлітків чи навіть дещо старших дітей, які мають достатньо знань для користування цифровими технологіями.

Сексуальне насильство та сексуальна експлуатація щодо дітей у реальному житті хоч і пов'язані явища, та все-таки відрізняються, тоді як у віртуальному світі межі між ними розмиваються. Сексуальне насильство щодо дітей в Інтернеті – це насильство, яке вчиняють за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. У випадку сексуальної експлуатації дітей в Інтернеті до сексуального насильства в Інтернеті додається експлуатація. У деяких випадках насильства в Інтернеті матеріали із сексуальним насильством стосовно дітей продовжують використовувати для експлуатації дитини, яку змушують надавати більше матеріалів, щоб кривдник і надалі міг отримувати прибуток від їхнього продажу іншим кривдникам.

Сексуальне насильство над дітьми та сексуальна експлуатація дітей в Інтернеті мають особливі ознаки, які повинні знати дорослі, котрі хочуть захистити дітей у своєму середовищі.

- **АНОНІМНІСТЬ:** якщо більшість сексуальних кривдників у реальному житті – люди, яких жертви знають (наприклад, батьки, родичі, сусіди та педагоги), і які користуються своєю владою над дітьми, то в онлайн-середовищі діти перетинаються з багатьма незнайомцями, з людьми, що ховаються за псевдонімами й чия справжня особа може залишатися невідомою. Нерідко люди із середовища дитини (дорослі чи однолітки) можуть використовувати своє знання дитини в реальному житті, щоб вчиняти щодо неї насильство чи експлуатувати її в Інтернеті, і їх буде складно ідентифікувати, а тим паче притягнути до відповідальності за свої дії.
- **ВІДСТАНЬ:** якщо для сексуального насильства чи експлуатації стосовно дитини кривдник і дитина мають бути в одному місці, то в Інтернеті ці дії можуть відбуватися на великій відстані (навіть між різними континентами) і тривати дуже довго (матеріали із сексуальним насильством стосовно дітей можуть зберігатися й поширюватися роками, навіть десятиліттями).
- **ПОСТІЙНІСТЬ НАСИЛЬСТВА:** онлайн-насильство зазвичай записують, зберігають і поширюють, що збільшує психологічну шкоду для дитини, яка знає, що матеріали можуть поширюватись Інтернетом серед інших кривдників впродовж багатьох років після того, як таке насильство завершилося.
- **ВИМАГАННЯ:** щойно кривдник отримує перші матеріали від дитини, він може почати тиснути на дитину й вимагати ще відвертіших матеріалів в обмін на обіцянку не поширювати зображення, які вже має, серед родини дитини, у школі, у спортивній команді тощо. Для дитини ситуація швидко виходить з-під контролю, а погрози кривдника та почуття провини дитини допомагають зберігати насильство прихованим.

- **ПЕРЕХРЕСНЕ СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО ТА ЕКСПЛУАТАЦІЯ СТОСОВНО ДІТЕЙ ОНЛАЙН І ОФЛАЙН:** деякі кривдники, що вчиняють сексуальне насильство в Інтернеті, маніпулюють дітьми та примушують їх до фізичного сексуального насильства, організовуючи зустрічі в реальному світі, які можуть погано завершитися для жертв. Завдяки поширенню використання смартфонів і комп'ютерів кривдники можуть легко записувати й поширювати свої акти насильства (після видалення будь-яких матеріалів, які можуть допомогти ідентифікувати їх самих).

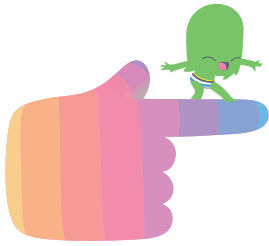
Існують різні типи сексуальної експлуатації та насильства щодо дітей і підлітків¹⁴. Деякі з найважливіших подані нижче.

- Грумінг для сексуальних цілей: дорослі чи підлітки можуть започатковувати й розвивати начебто «любовні стосунки» з дітьми й підлітками, зазвичай маніпуляціями змушуючи їх до зустрічей офлайн (особистих), де вони можуть вчинити сексуальне насильство.
- Секс-чатинг: переважно дорослі, але також підлітки й старші діти можуть систематично шукати в Інтернеті дітей (в іграх для кількох гравців чи в соціальних мережах), щоб почати з ними розмову. Ці розмови включають неприйнятний контент сексуального характеру (наприклад, пропозиції чи заняття сексуального характеру) і навіть відверті зображення сексуального характеру, які можуть дуже насторожити дитину.
- Секстинг і використання приватних повідомлень чи записів для вимагання й помсти: секстинг полягає в обміні зображеннями, на яких особа напівголена або роздягнена зовсім чи постає в позах сексуального характеру. Зазвичай це відбувається між однолітками за спільної згоди. Однак однолітки можуть використовувати такі матеріали для експлуатації дітей і підлітків, вимагаючи гроші чи секс в обмін на обіцянку не публікувати їх. Однолітки також можуть використовувати зображення як інструмент для помсти.
- Сексуальне насильство або експлуатація стосовно дитини в прямому етері: з розвитком Інтернету онлайн-кривдники можуть переглядати онлайн-трансляції сексуального насильства чи експлуатації. Дорослий, який транслює насильство, може примушувати дитину виконувати запити онлайн-кривдників, скажімо, зняти певний елемент одягу, торкнутися певної частини свого тіла.

Батьки, вихователі, педагогічні працівники та фахівці, що працюють із дітьми, повинні мати чітке уявлення про ризики в Інтернеті та бути готовими їм запобігати.

- Сексуального насильства можуть зазнати діти будь-якого віку, тоді як для сексуального насильства в Інтернеті потрібно, щоб дитина досягла віку, коли може користуватися технологіями, якщо тільки до насильства не залучений дорослий, підліток або старша дитина, котра записує це.
- Робота із запобігання має починатися з дітьми якомога молодшого віку, ще до того, як дитина досягне віку самостійного користування смартфоном чи планшетом. Коли дитина старша й може користуватись Інтернетом, у неї має бути достатньо навичок, щоб виявити шкідливі ситуації та попросити про допомогу.

14. Milovidov, E. (2016), Parenting in the digital age: parental guidance for the online protection of children from sexual exploitation and sexual abuse, Страсбург, Рада Європи, доступно за посиланням: <https://rm.coe.int/digital-parenting-/16807670e8>.

3. Ознаки, що залишаються непоміченими: якими є наслідки сексуального насильства стосовно дітей і як його виявити?

3.1. КЛЮЧІ ДО ВИЯВЛЕННЯ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДІТЕЙ

3.1.1. Багатий внутрішній світ дорослої людини – передумова виявлення

Часом дорослі можуть спостерігати, що з дитиною щось відбувається, але не можуть визначити, що саме. Тому для фахівців є дуже важливим здобути належну підготовку: без необхідних знань і навичок вони не зможуть з'ясувати, що стосовно дитини вчиняється насильство.

Сексуальне насильство стосовно дитини можна розпізнати за шкодою, яку воно спричиняє дитині. Іноді фахівці бачать негативні зміни, коли дитина поводить нездорово, але не знають їхньої причини. Тому перший крок – навчитися розпізнавати специфічні ознаки. Дорослі повинні розуміти, що, побачивши негативні зміни, вони мають відчувати занепокоєння та страждання дитини. Дорослі зможуть запропонувати дитині повноцінну допомогу та підтримку, лише коли зрозуміють ці неприємні почуття та з'ясують їхню першопричину. Доросла людина, яка спроможна використовувати власні почуття та сприйняття, має передумови для успішного й безпечного виявлення сексуального насильства стосовно дітей. Дорослий, який може керувати власним внутрішнім світом, надасть відповідну модель поведінки для дитини, бо завдяки кращому сприйняттю та усвідомленню проблеми він зможе запропонувати кращі заходи підтримки та захисту, а отже, отримати необхідні результати.

У своїй роботі над внутрішнім сприйняттям і розумінням дорослим потрібно виявляти й вивчати власні стереотипи стосовно насильства загалом і, зокрема сексуального насильства щодо дітей. Оскільки це питання розглядатиметься у вправах 2 та 3, фахівці повинні мати точні знання про насильство та сексуальне насильство стосовно дітей, бути здатними розпізнати поширені соціальні стереотипи й позбутися їх за всіх обставин. Лише фахівці, які знають справжню глибину цього явища, можуть повністю зрозуміти ознаки, які вказують на потенційні випадки насильства.

3.1.2. Основні джерела виявлення сексуального насильства стосовно дітей

Сексуальне насильство стосовно дітей зазвичай здійснюється в прихованій формі. Кривдники (дорослі, підлітки чи інші діти) майже завжди добре знають, якою мірою їхня поведінка неприйнятна, а жертви зазвичай пригнічені маніпуляцією кривдника та власними почуттями провини й безсилля. Кожний засіб виявлення сексуального насильства стосовно дітей має власні особливості.

- **ЗІЗНАННЯ:** зазвичай діти не знають, як говорити про сексуальне насильство. Здебільшого вони лише відчувають, що відбувається щось погане, але не знають, що саме. Іноколи вони можуть розказати про ситуації, в яких стосовно них вчинили сексуальне насильство, не знаючи про серйозність того, що розповідають. Належна реакція – ключ до підтримки дитини в цій ситуації та застосування всіх механізмів захисту. Деякі основні поради можна знайти в пункті 3.1.3. «Зізнання: прийнятна та неприйнятна реакція».
- **СВІДКИ:** сексуальне насильство стосовно дітей зазвичай добре приховане, але іноді буває, що хтось (наприклад, інша дитина чи дорослий, який неочікувано опинився в тому самому місці) побачив чи почув щось таке, що може викликати занепокоєння. До свідків потрібно ставитися з увагою, а справу потрібно передати спеціалістові служби захисту для вжиття належних заходів для втручання.
- **ОЗНАКИ:** здебільшого діти мовчать про насильство, але їхні тіла, поведінка та соціальні відносини так чи інакше вказують на нього. У підрозділі 3.2. «Ознаки сексуального насильства стосовно дитини: наслідки насильства для її розвитку» розглянуто кілька основних ознак сексуального насильства стосовно дітей.

РЕАГУВАННЯ НА ЙМОВІРНЕ СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО СТОСОВНО ДИТИНИ

Відповідно до статті 6 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» суб'єктами, які вживають заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, є наступні:

- 1) спеціально уповноважені органи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- 2) інші органи та установи, на які покладаються функції із вжиття заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- 3) загальні та спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб;
- 4) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах.

Таким чином, національним законом передбачено чотири групи суб'єктів, які вживають заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

Нижче перераховано органи, організації, заклади тощо, які належать до кожної з вищезгаданих груп суб'єктів .

До спеціально уповноважених органів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству належать:

- центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, зокрема їхні структурні підрозділи, до повноважень яких належить вжиття заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- сільські, селищні, міські, районні у містах (у разі їх створення) ради, їхні виконавчі органи, до повноважень яких належить вжиття заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

До інших органів та установ, на які покладаються функції з вжиття заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, належать:

- служби у справах дітей;
- уповноважені підрозділи органів Національної поліції України;
- органи керування освітою, навчальні заклади, установи та організації системи освіти;
- органи охорони здоров'я, установи та заклади охорони здоров'я;
- центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги;
- суди;
- прокуратура;
- уповноважені органи з питань пробації.

До загальних служб підтримки постраждалих осіб належать заклади, які, зокрема надають допомогу постраждалим особам:

- центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- притулки для дітей;
- центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка);
- центри соціально-психологічної допомоги;
- територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг);
- інші заклади, установи та організації, які надають соціальні послуги постраждалим особам.

До спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб належать притулки для постраждалих осіб, центри медико-соціальної реабілітації постраждалих осіб, гарячі лінії та лінії допомоги з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей, мобільні бригади соціально-психологічної допомоги постраждалим особам та особам, які постраждали від насильства за ознакою статі, а також заклади та установи, призначені лише для постраждалих осіб та осіб, які постраждали від насильства за ознакою статі.

Докладно з обсягом повноважень кожного з вищезначених суб'єктів, які вживають заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, можна ознайомитися в статтях 7–15 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»¹⁵.

Також доцільно ознайомитися з Постановою Кабінету Міністрів України № 658 від 22 серпня 2018 року «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи в сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі»¹⁶.

Механізм реагування на факти насильства стосовно дітей у разі їхнього виявлення уповноваженим керівником закладу освіти, спеціалістом (фахівцем) з числа працівників цього закладу відповідно до національного законодавства є наступним:

- 1) ідентифікація дитини як постраждалої від певного виду насильства;
- 2) забезпечення надання екстреної медичної допомоги/медичної допомоги/обстеження (в разі потреби);
- 3) фіксація інформації в журналі реєстрації фактів виявлення (звернення) про вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі (Додаток 3 до Постанови Кабінету Міністрів України № 658 від 22 серпня 2018 року);
- 4) протягом доби за допомогою телефонного зв'язку та/або електронної пошти інформування уповноваженого підрозділу органу Національної поліції та служби в справах дітей;
- 5) організація роботи практичного психолога та/або соціального педагога з постраждалою дитиною¹⁷.

Важливо: педагогічні працівники в своїй діяльності мають враховувати «Методичні рекомендації щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників із іншими органами та службами», затверджені наказом Міністерства освіти та науки України № 1047 від 2 жовтня 2018 року¹⁸.

3.1.3. Зізнання: прийнятна та неприйнятна реакція

Дитині дуже складно розповісти про насильство. Кривдник неодноразово повторював їй, що насильство потрібно тримати в таємниці, і якщо дитина розповість про нього, з нею станеться щось погане. Дуже часто діти не знають, як говорити про сексуальне насильство. Вправи для дітей запропоновані в розділі 6. «*Kiko ta Рука* в групі». Для багатьох дітей вони служать відправною точкою, що допомагає почати розмову про сексуальне насильство й попросити про допомогу. Дорослі повинні знати про прийнятну та неприйнятну реакцію на такі випадки, бо діти збирають до купи всю свою відвагу, щоб розповісти про насильство, тож заслуговують на визнання та підтримку. Основні ідеї перераховано в таблиці нижче¹⁹.

15. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.

16. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%D0%BF#Text>.

17. Ст. 12–13, 17 посібника «Подолання насильства щодо дитини: координація дій. Інформація для спеціалістів», авторки-упорядниці: Бугаєць Тамара, Ковальова Олена, Пашко Наталія. ВГЦ «Волонтер», 2020.

18. <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-metodichnih-rekomendacij-shodo-viyavlennya-reaguvannya-na-vipadki-domashnogo-nasilstva-i-vzayemodiyi-pedagogichnih-pracivnikiv-iz-inshimi-organami-ta-sluzhbami>.

19. Таблицю відтворено з видання: Ф. Х. Ромео (Romeo, F. J.) і П. Горно (Horno, P.) (2018), *Матеріали для кампанії “El abuso sexual infantil queda fuera de juego” («Сексуальне насильство стосовно дітей залишається осторонь»)* для запобігання й виявлення сексуального насильства стосовно дітей у спорті, Мадрид: Consejo Superior de Deportes, версія англійською мовою, автори: В. Кеннеді (V. Kennedy) і Ф. Х. Ромео (F. J. Romeo), доступно за посиланням: www.espiralesci.es/materials-for-the-campaign-child-sexual-abuse-stays-offside-prevention-and-detection-of-child-sexual-abuse-in-sports.

ПРИЙНЯТНА РЕАКЦІЯ

1. Повірити дитині чи підліткові й переконатися, що він або вона знає, що ви вірите їм.

Кривдники маніпулюють своїми жертвами, змушуючи їх думати, що ніхто їм не повірить, якщо вони розкажуть про насильство, тому ви повинні від самого початку дати дитині зрозуміти, що серйозно сприймаєте її розповідь.

Наприклад, можна сказати: «Я тобі вірю. Дякую за довіру до мене й за те, що розповідаєш мені правду. Ти дуже хоробрий(-ра) і все робиш правильно. Мені дуже шкода, що з тобою таке сталося».

2. Наполягати на відповідальності кривдника.

Дитина, котра стала жертвою сексуального насильства, дуже страждає від провини та сорому. Тому ми повинні наполягати на тому, що дитину в жодному разі не звинувачуватимуть у насильстві.

Наприклад, скажіть: «Це не твоя провина. Якщо хтось вчиняє щодо тебе щось, що змушує тебе почуватися погано, це не твоя провина. Ніхто не змушує інших людей погано до них ставитися чи завдавати їм шкоди. Та людина знала, що робить щось шкідливе або погане. Тобі немає чого соромитись».

3. Зберігати спокій.

Розповідаючи про сексуальне насильство, дитина чи підліток може мати емоційний зрив, а тому потрібно, щоб поряд була доросла людина, якій він чи вона довіряє та яка залишатиметься спокійною й зможе заспокоїти дитину.

Наприклад, можна сказати: «Звісно, це було дуже тяжко. Я тут, щоб вислухати й підтримати тебе. Якщо хочеш, можеш поговорити зі мною. Чи хочеш ще щось розповісти?»

НЕПРИЙНЯТНА РЕАКЦІЯ

Сумніватися в насильстві чи заперечувати його.

Уникайте таких слів: «Ти впевнений(-на), що все саме так? Можливо, це було непорозуміння?» чи «Те, що ти кажеш, є неможливим, ти все вигадуєш».

Звинувачувати дитину або підлітка в насильстві.

Уникайте слів: «Навіщо ти дозволив(-ла) зробити це із собою? Чому ти не пішов(-ла)? Чому не сказав(-ла) «ні»? Чому ти не розповів(-ла) про це раніше?»

Реагувати, виявляючи тривогу та пригнічення.

Дитині чи підлітку дуже складно розповісти про ситуацію, тому буде недоречним, якщо їм доведеться підтримувати дорослого. Дорослі повинні знайти місце та людей, де зможуть дати вихід власним почуттям, але не робити це при дитині чи підліткові.

ПРИЙНЯТНА РЕАКЦІЯ

4. Безпосередня увага на можливе рішення, вихід.

Дитина чи підліток, яка розповідає про ситуацію насильства, потребує емоційного стримування впродовж перших кількох хвилин, а також позитивної та реалістичної реакції на ситуацію. Кожне втручання дорослого залежатиме від випадку, однак дитині чи підліткові потрібно пояснити, що саме вони мають робити далі та що зробить дорослий, щоб вони могли відновити контроль над своїм життям і почуватися безпечно.

Наприклад: «З твого боку дуже відважним розповісти мені про це, ми зробимо все можливе, щоб воно не повторилося. Гадаю, зараз нам потрібно поговорити з А та Б [члени родини чи представники служби підтримки]. Відпочинь, а тоді можемо спробувати Х та У [термінові заходи безпеки, щоб запобігти повторенню насильства, заходи для втручання, тобто впровадження системи безпеки]. Що думаєш про це?»

НЕПРИЙНЯТНА РЕАКЦІЯ

Акцентувати увагу лише на новому статусі жертви дитини або підлітка.

Дитина чи підліток – повноцінна людина, з якою трапилося щось жахливе, однак у їхньому житті є багато інших речей, які збалансовують негативний досвід насильства, зокрема це спорт. Діти, які постраждали від сексуального насильства, зазнали дуже неприємних тілесних контактів, а тому фізичного контакту потрібно уникати й натомість пропонувати погладження, обійми та поцілунки: за потреби та на власних умовах дитини.

Надмірний захист дитини чи підлітка й обмеження їхньої звичайної активності.

Це нормальна справа, коли спершу слід бути обережними, але дитині чи підліткові потрібно відновити впевненість у власних можливостях та довіру до інших людей. Її не потрібно наражати на подальшу небезпеку, але й звичне життя також не варто обмежувати.

Обіцяти щось, що неможливо зробити.

Будьте добре готові до зізнання, щоб не пообіцяти щось, чого не зможете виконати. Готовність дитини чи підлітка довіряти іншим уже постраждала, тому ви не повинні створювати хибні очікування. Уникайте таких речей: «Ми це виправимо» або «Усе буде добре», бо ці речі поза безпосереднім контролем дорослого (іноді не вдається все залагодити або ситуація не завершується добре). Обіцянки мають бути чіткими й реалістичними. Наприклад: «Я буду з тобою поряд, доки ти не поговориш із родиною» або «А, Б та я доступні в будь-який час, коли тобі захочеться ще поговорити. Домовилися?»

3.2. НАСЛІДКИ НАСИЛЬСТВА ДЛЯ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ: ОЗНАКИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДИТИНИ

Сексуальне насильство трапляється з дітьми у різні способи і дуже по-різному може вплинути на них. Існує чимало чинників, які зумовлюють вплив конкретних актів сексуального насильства на дитину: вік дитини, тип насильства, тривалість насильства, стосунки з кривдником, підтримка оточення тощо. Діти можуть виявляти емоційні страждання через інші причини: сум може спричинити втрата, наприклад, смерть бабусі; гнів може виникати через напружену ситуацію вдома, пов'язану з розлученням батьків; агресивність може бути зумовлена соціальною ситуацією в районі. Однак, якщо у дитини наявні кілька ознак із різних сфер, це має стати тривожним дзвіночком для перевірки на ймовірність сексуального насильства. Проте наслідки сексуального насильства, особливо у дуже малих дітей, можуть залишатися прихованими аж до моменту статевого дозрівання, коли діти починають їх розуміти й можуть говорити про свою сексуальність.

Якщо виникли будь-які причини для підозри, дорослі зобов'язані повідомити ознаки, що їх тривожать, спеціалізованій службі захисту дітей²⁰, яка вживатиме заходів для розслідування ситуації. Дорослий не зобов'язаний розслідувати випадок чи довести, що дитина постраждала від сексуального насильства. Що менше запитує дорослий (наприклад, учитель, вихователь або тренер), то краще для дитини та процесу, організованого спеціалізованою службою захисту дітей. Дорослі можуть вислухати розповідь дитини про насильство над нею, однак вони повинні утримуватися від подальшого розпитування, а лише поцікавитися: «Як ти почуваєшся сьогодні?» та «Чи можу я чимось тобі допомогти?»

3.2.1. Фізичні ознаки

Сексуальне насильство стосовно дітей часто не має фізичних наслідків, які засвідчать його ознаки. Адже воно може виявлятися в неприйнятних і шкідливих дотиках (з боку агресора стосовно дитини чи з боку дитини, яка змушена торкатись агресора), які не залишають фізичного сліду. Також існують типи насильства, що взагалі не передбачають контакту. Попри це, сексуальне насильство стосовно дітей завдає шкоди на багатьох інших рівнях. Педагоги не мають спеціальної медичної чи юридичної кваліфікації для огляду тіла дитини. Однак деякі фізичні ознаки можуть бути пов'язані з сексуальним насильством, а саме:

- шрами чи зовнішні ушкодження: в разі агресії сексуальне насильство вчиняють із застосуванням фізичного насильства, яке може залишити сліди, наприклад, синці, кровотечу чи інші видимі знаки на шкірі;
- інколи є помітні труднощі із сидінням чи ходінням: проникнення може пошкодити геніталії чи анус або болу можуть завдавати інфекції статевих органів.

Існують також інші ознаки, які можуть виявити лише медичні працівники. Однак, якщо дорослим або фахівцям, котрі працюють з дітьми, стає відомо про них, вони зобов'язані сповістити органи влади про підозру щодо сексуального насильства.

- Подразнення чи внутрішні ураження статевих органів і ділянок навколо них: до моменту статевого дозрівання статеві органи не готові до повноцінного статевого акту, тому сексуальне насильство щодо дітей може залишити подразнення чи внутрішні ураження на статевих органах або навколо них. Примусовий секс також може спричинити ураження в будь-якому віці.
- Інфекції статевих органів та ділянок навколо них: для інфекцій чи інших хвороб може бути багато причин (від недостатньої гігієни до зараження в громадському туалеті), однак завжди потрібно знати про них, особливо, якщо вони не зникають після лікування.
- Інфекції, що передаються статевим шляхом (ІПСШ): хоча, попри свою назву, вони можуть передаватися іншими способами (наприклад, під час вагітності, пологів або внаслідок неналежної гігієни чи використання спільного одягу), ІПСШ у дітей – серйозна ознака ймовірного сексуального насильства.
- Вагітність у підлітків: дівчата підліткового віку можуть завагітніти, навіть якщо вони ще не до кінця розвинулися, а це означає високий ризик для матері та дитини. Вагітність у підлітковому віці потрібно вважати важливою ознакою ймовірного сексуального насильства щодо дитини, навіть якщо дівчинка каже, що хоче бути матір'ю дитини від свого хлопця, бо це може бути наслідком його маніпуляції чи тиску оточення.

3.2.2. Психосоматичні ознаки

Психосоматичні симптоми – фізіологічні за своєю дією, але мають нефізіологічну причину (тобто спричинені не хворобою чи травмою). Однак біль і наслідки реальні, тому не потрібно сприймати дітей такими, що «вдають» чи «обманюють». Вони можуть виявляти свої психологічні страждання через тілесний біль на межі здорових параметрів.

- Хронічний біль чи інші психосоматичні розлади: хоча діти можуть іноді намагатись уникати певних ситуацій, вдаючи нездужання, важливо серйозно ставитися до кожного випадку. Якщо біль вигаданий, дитину потрібно навчити не обманювати про стан здоров'я. Та якщо дитину оглянув медик і не можна знайти конкретної причини скарги щодо справжнього болю, можливим поясненням варто вважати психосоматичні симптоми. Типові ознаки сексуального насильства стосовно дитини: біль у животі та нудота (живіт виражає відразу до ситуації) і безпричинні головні болі (біль передає психологічні страждання через пережите насильство).

20. Відповідно до законодавства України, це служба у справах дітей, уповноважений підрозділ органів Національної поліції та/або відповідна місцева чи регіональна прокуратура.

- Проблеми зі сном: сон дуже важливий у дитинстві та в підлітковому віці, бо саме в цей час мозок згуртовує вивчене, регулює емоційний стан, а тіло продовжує рости. Якісний сон важливий для здорового розвитку дитини, сексуальне насильство може негативно на ньому позначитися. Наприклад, у дитини можуть з'явитися нічні кошмари, в яких вона заново переживає ситуацію насильства; дитина втрачає почуття безпеки та захищеності. Інша основна ознака – втрата сну, коли дитина має труднощі із засинанням (безсоння), які можуть бути пов'язані зі страхом нічних жахів чи з реальними тривогами через можливе насильство вночі (коли насильство відбувається вдома). Інша крайність – надмірний сон, коли мозок вмикає захисний режим, вважаючи, що спати набагато безпечніше.
- Розлади харчування: здорові харчові звички вкрай необхідні для повноцінного розвитку дитини. Зміни в апетиті можуть вказувати на те, що в її емоційній сфері відбувається щось серйозне. Можуть з'явитися розлади харчової поведінки, що виявляються в крайнощах, наприклад: повний брак апетиту (анорексія) або постійне переїдання (найчастіше це булімія та ожиріння). Хоча розлади харчової поведінки можуть мати різне походження, проте здебільшого вказують на те, що у дітей (або підлітків, у яких такі розлади найпоширеніші) запустився підсвідомий механізм, спрямований на уникнення насильства, який зроби́ть її тіло «небажаним» для кривдників: «надто худим» (чи, особливо у дівчат, «надто незрілим») або «надто гладким».
- Розлади випорожнення: з раннього віку дитина оволодіває контролем над власними випорожненнями (сечовипусканням та дефекацією), ці процеси спричиняють відповідний емоційний відгук у тілі. Та коли під загрозою особиста безпека і дитина страждає емоційно або фізично, такий контроль може бути втрачений. Тому нетримання сечі (енурез) і нетримання калу (енкопрез) вимагають заходів професійного втручання, щоб виключити інші причини, особливо, коли діти впродовж певного часу могли контролювати свої випорожнення й повернулися на попередню стадію (іноді це може вважатися регресивною поведінкою: див. пункт 3.2.5. «Поведінкові ознаки»). В іншому віці постійний пронос чи закреп можуть бути пов'язані з тривогою, спричиненою сексуальним насильством; у таких випадках потрібно виключити будь-які можливі психологічні причини.

3.2.3. Емоційні ознаки

Сексуальне насильство – дуже болісний для дитини досвід. Маніпулювання дитиною з боку особи, яка вчиняє насильство, може спричинити багато різних почуттів. Надмірні емоції також можуть бути ознаками сексуального насильства, а саме:

- Провина та сором: здебільшого кривдник робить усе можливе, щоб дитина зберігала таємницю, звинувачуючи її саму в насильстві (хоча відповідальність завжди лежить на кривднику, який знає, що те, що він робить, погано, а тому приховує це), застосовує різні маніпуляції (наприклад, дитина може почуватися погано через те, що до неї ставляться по-особливому в обмін на вчинки, яких вона не розуміє). Діти, які звинувачують себе, часто можуть виявляти провину й сором, пов'язані з сексуальним насильством.
- Тривога, страх чи надмірні хвилювання: дитина може почати хвилюватися через можливі інциденти насильства в майбутньому або просто через те, що знову бачить кривдника, через наслідки зберігання таємниці, через продовження страждань від насильства, через те, що таємниця розкриється або що дитині не повірять. Це емоційне пригнічення може накласти відбиток на іншу активність і ситуації, не пов'язані з насильством (зокрема іспити, дозвілля, заняття спортом).
- Уникнення певних місць, людей чи ситуацій: зазнавши шкоди від сексуального насильства, мозок дитини може розвинути страх перед подразниками, що нагадують про нього. Це можуть бути місця, що подібні до тих, де сталося насильство (наприклад, зачинена кімната), люди (як самі кривдники, так і люди, які видаються дитині схожими на них чи мають такі особисті якості, які, на думку дитини, роблять їх небезпечними) або ситуації (особливо перебування на самоті). Іноді такі спроби «уникнення» можуть перерости у фобії (наприклад, сильний страх щодо ситуацій, які самі собою не є небезпечними).
- Депресія та низька самооцінка: коли діти потерпають від сексуального насильства, логічно уявити, що вони ставляться погано до себе та мають низькі очікування від подальшого життя та власних здібностей. Утім важливо розрізняти сум і депресію. Сум – природна, хоч і неприємна емоція, що допомагає людині змиритися з втратою чи невдачею. Сум сповільнює ритм життя, щоб нова й небажана ситуація сприймалася менш емоційно. Натомість депресія, особливо у дітей, передбачає втрату інтересу до приємної активності, зокрема до гри чи спілкування з однолітками.

- Злість, гнів і агресія: діти також можуть показувати своє розчарування від насильства через злість і агресивні спалахи, виявляючи непропорційні до ситуації реакції (однак які можна вважати способом виявлення люті в будь-якій ситуації через те, що під час насильства цього не вдалося зробити). Підвищена дратівливість у дітей і підлітків вважається показником депресії (див. попередній пункт).
- Покірність: через маніпуляції з боку кривдника та депресію діти можуть стати покірними, нездатними захистити себе чи попросити про допомогу. Це симптом, у якому дитину ніколи не можна звинувачувати чи за який вважати відповідальною за насильство, від якого вона потерпіла. Пасивність – це ознака рани, що потребує загоєння й лікування, а не дефект, який потрібно критикувати.
- Проблеми з емоційним контролем: внаслідок насильства дитина втрачає контроль над своїм тілом. Одним із наслідків можуть бути проблеми з розвитком, пов'язані з емоційним контролем. Одна з крайнощів – надмірний контроль (діти, яким потрібно бути впевненими відносно кожного аспекту свого оточення, щоб почуватися безпечно; а якщо цього досягти неможливо, вони перебувають у постійному страху, повсякчас намагаючись контролювати якомога більше чинників навколо себе), а інша – брак контролю (діти, які не можуть заспокоїтися чи не здатні контролювати свої емоції).

3.2.4. Когнітивні ознаки

Якщо мозок страждає через постійні спроби контролю над емоціями, спричиненими насильством, когнітивні функції дитини можуть зазнати серйозного ураження. Хоча їхнє походження є різним, але когнітивна афектація може бути ознакою сексуального насильства стосовно дитини.

- Затримка когнітивного розвитку: кожна людина має різні здібності та право на реалізацію всього свого потенціалу. Однак якщо мозок налаштується на боротьбу з емоційним неспокоєм, спричиненим сексуальним насильством, на когнітивний розвиток виділятиметься менше ресурсів. Тому малолітні жертви сексуального насильства часто мають затримку когнітивного розвитку, яка може бути постійною. Це не означає, що кожна дитина із симптомами когнітивних проблем, постраждала від насильства. Та й не кожна дитина, щодо якої вчиняли насильство, має гірші когнітивні функції, але в багатьох випадках її когнітивний розвиток буде повільнішим, ніж якби насильства не було.
- Дефіцит уваги: дитина, яка постраждала від насильства, може мати проблеми з концентрацією на певних завданнях. Іноколи її мозок може просто намагатися втекти від реальності, яка була надто складною для осмислення, а в інших випадках мозок може звертати увагу на різні події, які вважає важливими для виживання: вираз обличчя педагога («Вона розлютилася? Чи зможе вона захистити мене?»), рух однокласників («Хтось нападе на мене тут? Чому та дитина на мене подивилася? Вони побачать мою таємницю?») чи навіть звуки з вулиці («Автомобіль проїхав надто близько до будинку? Десь чути підозрілий звук?»). Ефект той самий: дитина не звертає уваги на речі, які дорослі вважають важливими (заняття, вказівки, вправи), що може вплинути на її успішність на занятті, на дитячому майданчику чи в іншій активності.
- Низька успішність чи навіть неуспішність: діти, які постраждали від сексуального насильства, схильні до серйозних проблем з успішністю в навчанні через когнітивну затримку та дефіцит уваги, а також емоційні труднощі, що виявляються у вигляді депресії, тривожності чи спалахів люті. Якщо сексуальне насильство трапляється в ранньому дитинстві в дитячому садку, це може мати негативний вплив на інтеграцію такої дитини в школі та її академічну успішність.
- Брак зацікавлення: здорові діти від природи допитливі. Вони можуть цікавитися зовсім несподіваними сферами, тому якщо вони не цікавляться навчанням, це не означає, що дитина не може мати інших інтересів, таких як спорт, ігри чи тварини. Проте коли дитина взагалі нічим не цікавиться, це може означати, що її мозок зосереджений на таких функціях, як тривога, дратівливість чи розпач.

3.2.5. Поведінкові ознаки

Сексуальне насильство може завдати так багато шкоди на всіх рівнях, особливо для емоційного сприйняття та регулювання мозку, що один із його наслідків напругу пов'язаний з поведінкою. Здебільшого діти виявляють свій біль у негативній та деструктивній поведінці. Проте таку поведінку потрібно розглядати не лише як стан, який потребує коригування, але і як волення про допомогу, часто від дітей, які самі не знають про рівень своїх страждань. Тому важливо розуміти таку поведінку як симптоми, а не як особистий виклик дорослим.

- Регресивна поведінка: особливо на початкових стадіях після опанування наслідків насильства мозок дитини намагається повернутися до щасливіших часів, які передували біді, і це може призвести

до регресії в поведінці, приміром, у дитячому мовленні, втраті контролю над випорожненням чи нездатністю виконувати дії, які вже були опановані.

- Труднощі із самозаспокоєнням і самоконтролем: діти дошкільного віку дуже малі й мають труднощі із самоконтролем; їм потрібна присутність сильного й співчутливого дорослого, який налагодить їхнє життя та виявить приязне ставлення, щоб заспокоїти дитину. Сексуальне насильство може спричинити емоційні проблеми, які ускладнюють самоконтроль.
- Проблеми з керуванням імпульсами та труднощі з нормами: брак самоконтролю також може передбачати труднощі з послідовністю дій, а це означає, що діти можуть мати проблеми з керуванням своїми імпульсами. Через це їм може бути складно дотримуватися правил, що створює нові проблеми для них потому, як вони порушують норми. Істотний конфлікт із нормами вказує на те, що дитина переживає суттєві страждання. Потрібно боротися з причиною таких вчинків, щоб зменшити страждання дитини, а не просто намагатися змінити поведінку.
- Агресивна поведінка: почуття гніву та люті можуть призвести до агресивної поведінки щодо інших людей. Іноді це виявляється в загальній агресивності до будь-якої особи, дитини чи дорослого. У випадку сексуального насильства діти можуть підсвідомо спрямовувати свою агресію на «безпечних дорослих», бо відчують, що можуть показати свої емоції, не наражаючись на агресію у відповідь, тоді як скерування такої агресії на кривдника може призвести до нових проблем.
- Вживання наркотиків і алкоголю та зловживання ними: хоча вживання наркотиків і алкоголю та зловживання ними – рідкісне явище для дітей дошкільного віку, це дуже поширений спосіб контролювати болісні почуття в підлітковому віці. Вживання психотропних речовин і зловживання ними потрібно розуміти як засіб для «самолікування», спосіб «втопити» свій біль у хімічних речовинах (чи будь-якій залежній поведінці).
- Самоушкодження та суїцидальна поведінка: з усієї агресивної поведінки найтривожніше – це самоушкодження. Хоча агресія щодо інших людей бентежить, дитина принаймні таким чином виражає свій біль. Коли вона стримує агресію, спрямовує її на себе, це означає, що дитина втратила будь-яку надію дістати зовнішню підтримку й намагається полегшити свій біль, завдаючи собі болю, який вона може контролювати, щоб у такий спосіб досягти контролю над власною емоційною сферою.
- Повна відсутність проблем – «невидима» дитина чи підліток. Зростаючи та розвиваючись, вони повинні зробити багато помилок, перш ніж стануть відповідальними дорослими. Здорові діти мають проблеми, що відповідають їхньому вікові, вони постійно створюють різні проблеми, пізнаючи світ. Дитина чи підліток, що ніколи не спричиняє жодних проблем, не привертає уваги до своїх дій і залишається «невидимкою» для дорослих, може викликати занепокоєння, бо діти, які потерпіли через сексуальне насильство, дуже часто намагаються відвернути від себе будь-яку увагу, тому що дорослі (зокрема кривдник) можуть бути джерелом насильства та загрожувати ще неприємнішими ситуаціями (якщо вони зізнаються у насильстві та якщо кривдник виконає погрози, які робив, вчиняючи насильство). Тому педагогам потрібно переконатися, що вони певною мірою знають кожного зі своїх вихованців і можуть виявити тих, у кого є проблеми, та вжити заходів, щоб допомогти їм).

3.2.6. Сексуальні ознаки

У дошкільному віці діти випробовують різні аспекти сексуальності, що відповідають їхньому вікові, зазвичай у вигляді загальної гри: «поцілунок у губи», залицяння «хлопців» і «дівчат», навіть «весілля» на дитячому майданчику. У цьому віці вони зазвичай ставлять запитання про розмноження та статеві органи – у відповідь на них їм потрібно давати просту й точну інформацію. Проте сексуальне насильство може порушити нормальний афективний і сексуальний розвиток, викликавши ознаки, що можуть стати підказкою для дорослих, які знають, як їх шукати. Знову-таки важливо виявити ці ознаки як симптоми, надати необхідну допомогу та приділити увагу дитині, яка їх виявляє, водночас захищаючи інших дітей від можливого насильства.

- Неприйнятна сексуальна поведінка: діти, які постраждали від сексуального насильства, спантеличені через свій власний болісний досвід і часто не знають про здорову сексуальну поведінку. Вони можуть поводитися у спосіб, що викликає тривогу серед дорослих, наприклад, займатися компульсивною чи публічною мастурбацією, орально-генітальними погладженнями чи ставитися до інших дітей або людей загалом як до сексуальних об'єктів. Про таку поведінку вони не могли дізнатися самостійно, а це означає, що вони опанували її від старшої дитини чи від дорослого.

НОРМАЛЬНА СЕКСУАЛЬНА ПОВЕДІНКА У ДІТЕЙ ВІКОМ ВІД 3 ДО 6 РОКІВ

Діти – повноцінні люди, навіть якщо їм ще потрібно рости й розвиватися в усіх розуміннях. Вони також мають сексуальний вимір, який їм потрібно дослідити здоровим і захищеним способом.

Кілька аспектів нормальної сексуальної поведінки:

- запитання про назви статевих органів;
- запитання про відмінності між хлопчиками та дівчатками, чоловіками й жінками;
- прояв цікавості до того, звідки беруться діти (вагітність, пологи);
- наявність «хлопців» і «дівчат» їхнього віку, поцілунки як публічна й нормальна поведінка;
- дослідження власних геніталій наодинці чи з іншими дітьми свого віку (наприклад, гра в лікарів і медсестер), якщо ця діяльність грайлива й подобається всім дітям;
- мастурбація як спосіб фізичного задоволення, якщо вона відбувається на самоті й без завдання собі шкоди.

НЕПРИЙНЯТНА СЕКСУАЛЬНА ПОВЕДІНКА У ДІТЕЙ ВІКОМ ВІД 3 ДО 6 РОКІВ

Діти, які зазнали сексуального насильства, можуть виявляти проблемну поведінку. Належна реакція дорослих на неприйнятну сексуальну поведінку дітей передбачає поважне ставлення до дитини, прагнення дати їй базові знання про питання сексуального характеру, скерувати до спеціаліста для вжиття подальших заходів.

Кілька тривожних ознак:

- вживання неприйнятних слів для найменування статевих органів чи сексуальної діяльності;
- неприйнятні знання про сексуальну поведінку (у своєму віці дитина не повинна знати про те, як відбувається статевий акт, не повинна бачити порнографічні матеріали);
- розмова про наявність «хлопців» і «дівчат» дуже відмінного віку чи навіть дорослих, поцілунки з розтуленим ротом;
- примушування до дослідження геніталій інших дітей, особливо коли це спричиняє їм неспокій та дискомфорт;
- компульсивна мастурбація, безконтрольна чи привселюдна, заподіяння самому собі тілесних ушкоджень (синців) або спричинення подразнення.

Сексуальна агресія щодо дітей або підлітків: діти, які зазнали сексуального насильства, можуть намагатися вчинити насильство щодо інших дітей, іноді через лютю на те, від чого самі постраждали, а часом тому, що порушено кордони їхньої сексуальності. Це дуже серйозна ознака, а тому спеціалістам потрібно провести ретельне розслідування сексуального насильства стосовно дитини, щоб переконатися, що всі діти-жертви насильства перебувають у безпеці зараз і перебуватимуть у майбутньому. Деякі з цих симптомів можуть з'явитися значно пізніше, наприклад, під час переходу до підліткового віку, коли молода людина також може експериментувати з агресією щодо малих дітей чи своїх однолітків.

- Сексуальні знання, що не відповідають вікові: коли стосовно дітей вчиняють сексуальне насильство, вони дізнаються про аспекти тіла людини й сексуальність, про які не могли б дізнатися іншим способом. Тому важливо, щоб діти вчили правильні назви геніталій і всіх частин тіла, бо, розмовляючи про них, вони можуть показати знання, яких не повинні були б мати, і тоді це потрібно розслідувати.
- Ризикована сексуальна поведінка: коли діти втратили власні внутрішні кордони через власну сексуальність, вони можуть виявляти ризиковану сексуальну поведінку чи не перейматися про власні безпеку й добробут. Ці дії ніколи не можуть бути виправданням для вчинення насильства стосовно них чи для думок про те, що вони самі провокують сексуальні контакти. Навпаки, до такої поведінки потрібно ставитися дуже серйозно, а дитині потрібно надати захист.

3.2.7. Соціально-реляційні ознаки

Сексуальне насильство негативно впливає на здатність створювати й підтримувати соціальні відносини, адже передбачає порушення особистих кордонів. А оскільки діти найчастіше страждають від сексуального насильства з боку людей із їхнього кола довіри, то маніпуляція ними особою, якій дитина довіряє, також шкодить її здатності довіряти безпечним дорослим і може призвести до крайнощів у поведінці, таким як недовіра до всіх людей чи покірність незнайомцям. Ці ознаки можна проігнорувати й просто вважати дитину «дивною», хоча в багатьох випадках вони мали б передавати тривожне повідомлення.

- Труднощі з особистими кордонами: люди мають різні рівні контакту з іншими залежно від рівня інтимності між ними. Ми маємо мало фізичних і емоційних контактів із незнайомими людьми на вулиці; ми можемо потиснути руки колезі й поставити ввічливі запитання про родину; можемо обійняти близького друга чи поділитись особистим; ми цілуємо нашого партнера й зазвичай ділимося з ним найособистішим. Проте діти, які страждають від сексуального насильства, втрачають здатність керувати цими особистими кордонами: вони можуть бути надто близькими й відкритими з людьми, яким не можуть довіряти, надто холодними й відстороненими з тими, хто може стати їхніми друзями, чи втручатися в особистий простір інших (через що їх вважають агресивними та грубими). Будь-яка така поведінка може бути згубною для їхнього соціального життя.
- Труднощі з прихильністю та близькими стосунками: через брак соціальних навичок, які були зруйновані чи притлумлені маніпуляцією під час насильства, діти, які зазнали насильства, можуть мати серйозні труднощі з налагодженням здорових близьких стосунків, зокрема з тими, до кого прихильні (тому, що ті були учасниками насильства або не змогли помітити його раніше).
- Соціальна ізоляція: пов'язана з усіма попередніми соціальними ознаками та логічний наслідок недовіри до людей і неналежних соціальних навичок. Утім є ще один аспект цієї ознаки: кривдники зазвичай намагаються ізолювати своїх жертв, щоб гарантувати, що ніхто не повірить їм і вони залишаться заручниками насильства. У багатьох ситуаціях кривдники виставляють себе єдиною особою, яка піклується про дитину, породжуючи в її голові руйнівну плутанину між «піклуванням» і «насильством». Вихователі в дитсадках повинні звертати особливу увагу на ізольованих дітей (наприклад, на «новачків», на соціально неактивних, не впевнених у собі), бо вони легко можуть стати жертвами різних типів насильства (зокрема, сексуального), або вже пережили його.
- Повторення моделей насильства, зокрема поновлена віктимізація: діти, які зростають у ситуаціях насильства, можуть засвоїти насильницькі шаблони та взяти їх за спосіб ставлення до інших, бо інакших моделей вони не мають. Однак цю ідею часом сприймають у зв'язку з дітьми (особливо хлопчиками), стосовно яких вчиняли насильство та які самі стали кривдниками, хоча насправді це стається лише в результаті незначної частини випадків. Багато дітей повторить свою роль жертви і в інших сферах життя. Проте діти, які зазнали насильства та говорили про нього, можуть звільнитися, стати дорослими, які цілком безпечні для інших дітей. Коли діти не можуть розповісти про насильство, то можуть зазнати нових страждань через його наслідки. Саме тому дуже важливо зосередити запобігання сексуальному насильству стосовно дітей на афективній і сексуальній освіті, щоб гарантувати, що кожна дитина може знайти слова, щоб поговорити про це, і людину, яку зможе попросити про допомогу.
- Антисоціальна поведінка: моральні страждання та нестача позитивних соціальних стосунків можуть призвести до того, що діти, які зазнали насильства, порушуватимуть соціальні норми та виражатимуть свій внутрішній конфлікт через антисоціальну поведінку, наприклад, знищення чужого майна чи провокування на бійку. Це симптоми сильного болю, їх таким чином і потрібно розглядати, а не просто ставитися як до поганої поведінки.

3.3. ЗАБУТИ, ЩОБ ВИЖИТИ: ВІДСТРОНЕНІСТЬ ДИТИНИ У ВИПАДКУ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА ЩОДО НЕЇ

Мозок людини знає різні способи подолання стресових ситуацій. Сексуальне насильство може спричинити дуже сильну реакцію. Перша психологічна реакція на втручання в інтимну сферу – відсіч. Проте діти зазвичай не розуміють насильства: вони дезорієнтовані ним і маніпуляцією кривдника, а тому через страх не протистояти насильству. Друга можлива реакція – втеча, уникнення ситуації, однак кривдник зазвичай створює ситуацію насильства, з якої дитина не може втекти. Третя й найпримітивніша реакція – завмерти, замкнути нервову систему, щоб блокувати свідомість від насильства, хоча тіло все одно страждає від нього й підсвідомо запам'ятовує це. Відсторонення – це механізм, який використовується для керування болісними емоціями, бо якщо нервова система не може впоратися з ними, то свідомість стає фрагментованою. Її частина продовжує функціонувати під час «нормального життя», тоді як інші частини зберігають таємний біль, породжуючи симптоми, які сама дитина навіть не розуміє. Механізм відстороненості легше зрозуміти на прикладах.

Дівчинці потрібно довіряти своєму батькові, який щоранку водить її до школи та грається з нею по обіді. Однак її батько також вчиняє стосовно неї насильство вночі. Тоді свідомість роздвоюється: одна її частина «ходить» із батьком до школи, а інша – прихована та підсвідома – боїться батька й таємниці, яку змушена зберігати. Свідома частина не знає про насильство; вона не «пам'ятає» його. Однак дисоціативна частина в школі виявляється через агресивність та виклики нормам. Дівчинка стає більш ізольованою, продовжуючи страждати від насильства.

Мама, яка готує їжу для всієї родини, – це та сама мама, що вдається до пятики, коли батько у відраженні, і бере хлопчика до себе в ліжку, щоб вчинити стосовно нього насильство. Мозок хлопчика такий перенавантажений, що дисоціює (витісняє у підсвідоме) цю частину досвіду. Це означає, що хлопчик наче «забуває» насильство, однак увесь час почувується сумним, не може зосередитися в школі, у нього розвивається страх ночі.

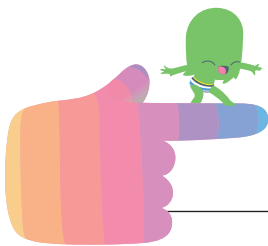
Утім дисоціація трапляється не завжди, бо це крайній вихід для перевантаженої нервової системи. Коли діти можуть ідентифікувати ситуації, що змушують їх почуватися дискомфортно, й негайно попросити про допомогу, дисоціації не станеться. Однак коли дитина неодноразово переживає сексуальне насильство й не знає, як реагувати та як попросити про допомогу, її психіка роздвоюється й запускає механізм дублювання. Саме тому важливо вести профілактичну діяльність із дітьми, щоб дати їм можливість якнайшвидше попросити про допомогу, щоб їм не довелося мати справу з цими серйозними наслідками.

На механічному рівні є три типи симптомів відсторонення.

- Амнезія: свідомість не пам'ятає подій – чи то стресових подій насильства, чи інших, не пов'язаних із ним подій.
- Деперсоналізація/дереалізація: особа не почувується сама собою, наче вона плаває або перебуває поза реальністю. Серед цих симптомів також можуть бути враження про те, що світ стає нереальним і нечітким.
- Фрагментація свідомості: розум стає фрагментованим, складається з непоєднаних частин внутрішнього світосприйняття, де одна зазвичай допомагає дитині функціонувати в щоденному житті, а інші залишаються у підсвідомості, але впливають на буденне життя, виявляючись у спонтанній поведінці.

Дисоціація – поширене явище серед дітей, які зазнали сексуального насильства, однак його складно виявити. Для точного діагнозу знадобиться кваліфікований фахівець.

- Беззмістовний погляд: у дитини буває буяння в хмарах, коли вона щасливо думає про речі, які їй подобаються, зазвичай з усмішкою на обличчі, і це здорова поведінка. А є порожній погляд, який не вказує на задумливість, натомість складається враження, що дитина далека не лише від зовнішнього світу, але й від свого внутрішнього життя. Це може бути ознакою дисоціації.
- Дитина забуває, що зробила щось: педагоги та батьки швидко помічають, коли дитина обманює, бо те, що вона говорить, зовсім не відповідає реальному стану речей. Утім, коли дитина справді не пам'ятає, коли щось зробила, особливо дії, які не мають небажаних наслідків, можливо, справа у відстороненості. Наприклад, обман про зламану іграшку брата чи сестри цілком логічний, однак нездатність згадати, хто намалював малюнок, якщо чітко зрозуміло, що це зробила сама дитина, а малюнок заслуговує на схвалення, може бути ознакою дисоціації.
- Серйозні зміни настрою, поведінки чи смаку: у дітей може доволі швидко змінюватися настрої, нові поведінка та смаки розвиваються за короткий час. Але коли дитина не пам'ятає таких змін, коли вона заперечує, що була сумною кілька хвилин тому, хоча в очах досі сльози, або коли вона почергово то захоплюється іграшкою, то відмовляється від неї, це може вказувати на дисоціацію.
- Недостатній прогрес навіть у безпечних умовах: коли дитина почувується безпечно і, особливо після важкого досвіду, за деякий час вона зазвичай прогресує. Утім, якщо прогресу нема, можливо, позитивних змін зазнає лише свідомі частина психіки, а «відщеплені» частини залишаються без потрібної уваги, а тому блокують загальний розвиток.
- Багато попередніх діагнозів без успіху в заходах для втручання: якщо діагнози та заходи спрямовані лише на свідому частину мозку, можливо, дисоціативні частини не дістають уваги, а отже можуть руйнувати всі спроби зцілення через те, що першопричини не усунені.

4. Кіко та Рука в дії: покрокове навчання для фахівців дошкільних закладів

4.1. ОСНОВНІ ЗАСАДИ НАВЧАННЯ

4.1.1. Цілі навчання

Це навчання передбачає підготовку педагогічних працівників до проведення занять з групами дітей віком 3–6 років з метою запобігання сексуальному насильству стосовно них. Базова підготовка ведучого групи має передбачати принаймні базові цілі, які викладені нижче.

- Досягнення повного розуміння про сексуальне насильство стосовно дітей як форми насильства (та злочину/кримінального правопорушення): це передбачає розуміння того, що ключ до сексуального насильства стосовно дітей – це влада (і йдеться не лише про секс), а також осмислення поняття насильства ефективним способом.
- Формування обізнаності й належної емоційної реакції на проблему: сексуальне насильство стосовно дітей – табуована тема в більшості соціальних і професійних культур. Тому учасники могли засвоїти соціальну реакцію, що є неефективною чи навіть небезпечною для дітей, з якими вони працюють, наприклад, заперечення, паралізованість і уникнення. Навчання має на меті допомогти фахівцям дослідити їхню власну емоційну реакцію, яка буде безпечною для них самих та для дітей, з якими вони контактують у професійній діяльності.
- Впровадження ключових ознак виявлення: сексуальне насильство стосовно дітей зазвичай приховують і кривдники, і жертви, через що його дуже складно виявити. Однак існують базові ознаки, про які має знати кожен фахівець, який працює з дітьми. Ці ознаки можуть допомогти виявити випадки сексуального насильства щодо дітей, а отже вжити потрібних заходів для захисту.
- Засвоєння алгоритму реагування на виявлення чи розкриття випадків насильства: учасники повинні завершити навчання з чіткими базовими рекомендаціями для втручання, починаючи вже з рівня дитячого садка: від відповідей дитині, яка зізнається про насильство, до вжиття заходів для порушення кримінальної справи, якщо наявними є ознаки сексуального насильства.
- Вивчення ефективних способів сприяння заходам із запобігання на всіх рівнях: учасники будуть зацікавлені в проведенні занять із дітьми в межах їхніх освітніх програм, а тому потребуватимуть чітких вправ, які зможуть донести повідомлення про захист. А якщо підвищувати обізнаність буде потрібно й іншим дорослим, ці бесіди потрібно попрактикувати заздалегідь, щоб покращити сприйняття вправ із дітьми відповідними фахівцями (наприклад, педагогами, керівництвом дошкільних освітніх закладів, соціальними службами) і батьками.
- Створення професійної мережі: сексуальне насильство щодо дітей – складна тема, а для її відкритого обговорення існують соціальні обмеження. Створення мережі фахівців, які можуть говорити про неї поміж себе, ділитися матеріалами й ідеями, пропонувати практичну та емоційну підтримку в процесі – основний елемент у забезпеченні сталості системи захисту та повторення навчання.

Якщо пам'ятати про всі ці цілі, буде простіше ретельно організувати кожне навчання, щоб усі вправи мали необхідний ефект.

4.1.2. Методична база: підхід, який ґрунтується на досвіді

Щоб досягти поставлених цілей, навчання/тренінг має проводитися з урахуванням наступних принципів.

- Основним способом організації навчання на досвіді та взаємодії між усіма учасниками навчального процесу має бути фасилітація. Отже, спеціаліст, який проводитиме навчання для дорослих або заняття для дітей за посібником «Кіко та Рука», буде ведучим групи і виконуватиме фасилітаційну функцію. Ведучий групи повинен мати відповідну підготовку й досвід навчання дорослих та дітей дошкільного віку. Також він має володіти відповідною освітою та достатньою кваліфікацією для роботи з групою дорослих у тренінговому режимі, розумітися на груповій динаміці, мати навички

підтримки та супроводу учасників групи при розкритті особистого досвіду. Оскільки проблема сексуального насильства стосовно дітей важка для сприйняття та може викликати у учасників складну та неочікувану реакцію, то ведучий групи повинен почуватися комфортно з групами дорослих, уміти вплинути на групову динаміку та за необхідності скорегувати програму навчання. Цей аспект навчання не описано в цьому посібнику.

- Учасники тренінгу повинні бути добре обізнаними з особливостями своєї професії, особливо з роботою з дітьми. Тренінг можна адаптувати до різних профілів учасників, однак це не ознайомчий модуль для роботи з дітьми в дошкільному навчальному закладі. Учасники повинні бути спроможними впевнено розв'язувати проблеми, які часто виникають у окремих дітей та їхніх груп, бо заняття із запобігання сексуальному насильству стосовно дітей можуть викликати неочікувану реакцію.
- Ведучий групи і середовище повинні змодельювати у учасників компетенції, які очікуються від них під час роботи зі своїми вихованцями. Дітям зазвичай важко говорити про сексуальне насильство, а тому вони можуть вибрати для розмови про нього не найкращий момент. Якщо дорослий недостатньо чуйний, дитина може вирішити більше не говорити про це. Саме тому важливо правильно реагувати на запити дитини, коли вона звертається вперше. Під час навчання фахівців ведучий групи повинен змодельювати ставлення, якого очікують від дорослих учасників, зокрема від учителів і вихователів. Компетенції, необхідні ведучому групи, передбачають: уміння стимулювати учасників до активності, реагувати на їхні потреби (задовольняти потреби людини в потрібний момент, навіть якщо вона про це не попросила), емпатія (здатність співпереживати тому, що може відчувати інша особа, не втрачаючи професійність) і емоційна безпека (уміння контролювати власні надмірні емоції, тактовно відстоювати особисті кордони і не порушувати особистих кордонів інших). Ведучий має завчасно подбати про приміщення для навчання. Так він зможе продемонструвати учасникам, як створити безпечне та зручне середовище для учнів, перш ніж почати з ними вправи.
- Навчальний процес має засновуватися на досвіді виконання низки вправ у межах групової тренінгової роботи. Без них технічна презентація змісту не буде ефективною для формування знань і ставлення, які необхідні для запобігання, виявлення та втручання у разі сексуального насильства стосовно дітей. Насильство таке поширене явище, що може навіть вважатися нормою, тому учасники повинні усвідомити власні особисті історії, в яких теж могли бути ситуації насильства, щоб це не заважало їм розуміти динаміку влади й насильства та помічати їх у житті своїх вихованців.
- Навчання має залишатись освітнім заходом і не перетворитися на терапію. Іноді знання про насильство загалом і про сексуальне насильство стосовно дітей, зокрема можуть емоційно вражати, тому ведучий повинен забезпечити групі безпечний освітній простір, виявити відповідну емоційну реакцію й за потреби скерувати її в потрібне рiчище. Саме про це й йшлося в підрозділі 1.4. «Навчання через досвід: шлях до більшої обізнаності». Навчання, яке ґрунтується на досвіді, передбачає внутрішню роботу для досягнення глибокого розуміння проблеми, а якщо учасники почуваються пригніченими через випадки, про які їм стало відомо під час навчання, або пригадали власні інциденти насильства, їх потрібно якомога швидше заспокоїти та запропонувати час на відпочинок, бажано в компанії довіреної особи (наприклад, товариша за навчанням чи члена команди організаторів).
- На завершення навчання учасники повинні чітко оперувати основними тематичними поняттями та володіти безпечними вправами, які зможуть застосовувати у своїй професійній діяльності. Ведучий групи повинен переконатися, що кожна тема добре зрозуміла учасникам, для цього ставити їм запитання та пропонувати практичні завдання, щоб вони могли продемонструвати і закріпити набуті знання та навички. Особливу увагу варто приділити тим темам, питанням і вправам, які складно сприймаються учасниками.
- Технічні вимоги є мінімальними. Придатна кімната, роздаткові матеріали (друковані інформаційні матеріали) та приладдя для ведення записів (папір для нотаток, ручки, кольорові маркери, блокнот для фліпчарту), дошка або фліпчарт. Бажано, щоб навчання проходило на базі дошкільних навчальних закладів.

4.2. ОРІЄНТОВНА ПРОГРАМА НАВЧАННЯ (ДВОДЕННИЙ ТРЕНІНГ)

Навчання може мати різний формат. Проте рекомендується запланувати його з модулями тривалістю щонайменше 3–4 години, бо воно базується на експериментальному підході (навчання через досвід). Така тривалість дозволить учасникам ґрунтовно осмислити запропоновану тему – розібратися в її складових та особливостях, водночас усвідомити власне ставлення до неї, спираючись не лише на життєвий та професійний досвід, а й на здобутий у процесі запропонованого навчання. Осмислити відповідні аспекти

кожної вправи та специфіку їхнього застосування для дорослих чи дітей. Важливо, щоб кожна наступна вправа логічно продовжувала попередню, тому слід неухильно дотримуватися порядку проведення вправ, запропонованого в цьому посібнику. Основна структура дводенного навчання подана нижче²¹, але кожний ведучий групи має адаптувати її до власного стилю й контексту навчання. Кожна основна вправа має педагогічну мету, яка допомагає зрозуміти перебіг навчання (докладні відомості наведені в розділі 5). Тут описано деякі базові елементи, спільні для всіх тренінгів (вступ, презентація практичних аспектів тренінгу тощо), бо вони важливі для перебігу навчання.

День 1	
09:00–09:15	Збір учасників
09:15–09:30	Вітальне слово (відомості про організаторів та організації-партнери) й офіційне представлення ведучого групи (ім'я, освіта, посада й досвід у темі)
09:30–10:10	Вступ Вправа 1. Знайомство на основі досвіду Мета: <ul style="list-style-type: none"> ▶ учасники знайомляться. ▶ На тренінгу створено атмосферу, яка сприяє ефективній роботі. ▶ Учасники готуються до внутрішніх роздумів, потрібних для виконання вправ на основі досвіду.
10:10–10:15	Презентація програми тренінгу Мета: <ul style="list-style-type: none"> ▶ роз'яснення цілей і методики тренінгу. ▶ Представлення практичних аспектів тренінгу та його логістики. ● Ведучий групи розповідає про практичні аспекти тренінгу: час, перерви, зміст, приміщення (вбиральні) тощо. ● Ведучий групи пояснює практичні аспекти участі, наголошує на можливості ставити запитання, коли вони виникатимуть, просити про роз'яснення, а також на важливості участі у вправах.

Методичні рекомендації

- Доцільно пояснити учасникам, що в разі надмірного занепокоєння, пригнічення або сильних емоцій через тему, яка розглядається на семінарі, вони можуть попросити про психологічну підтримку від ведучого групи чи інших учасників, якщо вони готові її надати.

10:15–11:45	Вправа 2. Що наша обізнаність каже нам про нашу історію? Мета: <ul style="list-style-type: none"> ▶ Надати визначення насильства. ▶ Виявити зв'язок між насильством, владою та наслідком. ▶ Надати розуміння сексуального насильства як форми насильства.
11:45–12:00	Перерва на каву

21. Це приблизна структура пілотного тренінгу, організованого Радою Європи в Кишиневі 10–11 жовтня 2019 року й 23–24 січня 2020 року, з деякими змінами для покращення подання змісту.

12:00–13:00	Вправа 3. Міфи та факти про сексуальне насильство стосовно дітей Мета: ознайомлення з фактами про сексуальне насильство та спростовування міфів про нього.
13:00–14:00	Обід
14:00–15:00	Вправа 4. Виявлення (I): наслідки та ознаки Мета: інформування про наслідки та типові ознаки сексуального насильства стосовно дітей.
15:00–15:30	Вправа 5. Виявлення (II): дії дорослого в разі виявлення ознак сексуального насильства стосовно дитини Мета: роз'яснення кроків для повідомлення про ознаки сексуального насильства стосовно дітей.
15:30–15:45	Перерва на каву
15:45–16:45	Вправа 6. Виявлення (III): прийнятна та неприйнятна реакція дорослого на зізнання дитини Мета: ▶ навчання на практиці прийнятній реакції у спілкуванні з дитиною.
16:45–17:00	Завершення дня Мета: підбиття учасниками підсумків роботи по завершенні першого дня – основні висновки, корисні здобутки для професійного та особистого досвіду, обговорення того, які саме зміни відбулися у сприйнятті теми.

Методичні рекомендації

- Буде корисно коротко згадувати пройдений матеріал, щоб розвіювати сумніви, які можуть виникнути в учасників.
- Варто наголосити учасникам, що навчання проходить досить інтенсивно та насичено (емоційно та когнітивно), тож їм необхідно дбати про себе не лише впродовж дня, але й добре відпочити ввечері. Учасників потрібно повідомити, що в разі особистих проблем (із сексуальним насильством чи іншими формами неналежного поведіння, від яких страждають вони самі чи їхні близькі) ведучий групи готовий надати їм інформацію, де вони можуть отримати необхідну психологічну допомогу та підтримку.

17:00	Завершення першого дня
-------	-------------------------------

День 2	
09:00–09:30	Збір учасників
09:30–09:50	Запитання та коментарі стосовно пройденого матеріалу Мета: дослідження досвіду, набутого учасниками протягом першого дня. <ul style="list-style-type: none"> ● Якщо учасники не мають запитань, тоді ведучий групи ставить їм запитання, щоб переконатися, що контент та ідеї, вивчені протягом першого дня, вони засвоїли правильно.

Методичні рекомендації

- Опрацювавши отриманий матеріал самостійно чи обговоривши його з батьками або друзями, деякі учасники можуть перейматися через своїх дітей або вихованців. Пам'ятаючи про це, важливо відповідати учасникам чуйно, враховуючи їхні емоції та моделюючи належну реакцію, яку очікує від них дитина, котра хоче розповісти їм про насильство. Якщо ведучий групи відповідає спокійно і емпатійно, розуміючи почуття учасників, то й учасники навчаться так само діяти в роботі та спілкуванні з дітьми.

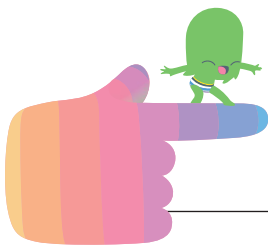
09:50–10:45	Вправа 7 (А). Як проводити заняття з дітьми (I) Мета: роз'яснення цілей та специфіки проведення занять з дітьми. <ul style="list-style-type: none"> ● Заняття 1. «Знайомство з Кіко та «правилом трусиків». ● Заняття 2. «Добра любов» і «погана любов».
10:45–11:30	Вправа 7 (Б). Як проводити заняття з дітьми (II) Мета: опрацювання навичок організації та проведення з дітьми Заняття 3. «Довіра й таємниці».
11:30–11:45	Перерва на каву
11:45–13:00	Вправа 7 (В). Як проводити заняття з дітьми (III) Мета: опрацювання навичок організації та проведення занять з дітьми. <ul style="list-style-type: none"> ● Заняття 4. «Прохання про допомогу». ● Заняття 5. «Ось про що ми дізналися від Кіко та Руки» (проводиться спільно з батьками).
13:00–14:00	Обід
14:00–15:15	Вправа 8. Дошкільні заклади як союзники – алгоритм впровадження занять «Кіко та Рука» Мета: аналіз труднощів та ресурсів щодо впровадження занять «Кіко та Рука» в дошкільних навчальних закладах.
15:15–15:30	Перерва на каву
15:30–16:30	Вправа 9. Батьки та родини як союзники – підготовка до впровадження занять Мета: <ul style="list-style-type: none"> ● визначення потенційних перепон щодо запровадження занять у дитячих закладах від батьків і родин та напрацювання способів реагування на них.
16:30–16:45	Підбиття підсумків та оцінювання результатів навчання учасниками

Методичні рекомендації

- Можливі різні форми оцінювання, які залежать від формату навчання. Ведучий групи повинен обрати той, що підходить до ситуації й де використовується методика, з якою йому комфортно працювати: від оцінювальних опитувальників до підходів, що передбачають більшу залученість.
- Якщо оцінювання відбувається в письмовій формі, то після того, як усі заповнять опитувальники, ведучому групи варто запропонувати охочим учасникам поділитися тим, як саме здобуті знання та досвід вони планують у подальшому використовувати у своїй професійній діяльності. Ведучий може прокоментувати висловлені учасниками підсумки та подякувати кожному з них за зворотній зв'язок (і занотувати всі висновки для майбутніх тренінгів).

16:45–17:00	Закриття тренінгу та завершальне слово від організаторів навчання (представників організацій-партнерів та інших органів)
17:00	Завершення другого дня

5. Підвищення обізнаності: вправи з педагогічними працівниками

У цьому розділі докладно описано всі вправи, які входять до програми дводенного навчання для фахівців із запобігання сексуальному насильству стосовно дітей. Кожну вправу описано за допомогою чотирьох основних компонентів:

- **МЕТА:** конкретні цілі кожної вправи – основна мета.
- **МЕТОДИКА:** загальна структура вправи, покрокові вказівки щодо процесу виконання, методичні поради.
- **ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ:** по завершенні вправи кожний учасник повинен розуміти основні поняття. Більшість із них стосуються розділів 2 та 3, тому ведучий групи повинен гарантувати, що учасники зрозуміли й осмислили основні поняття, перш ніж починати вправу.
- **МАТЕРІАЛИ:** список приладдя чи інших речей які ведучий групи та організатори повинні підготувати перед проведенням вправи.

5.1. ВПРАВА 1. ЗНАЙОМСТВО

5.1.1. Мета:

- учасники знайомляться;
- на семінарі створено клімат, що сприяє ефективній роботі;
- учасники готуються до внутрішніх роздумів, потрібних для виконання вправ на основі досвіду.

5.1.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 30–50 хвилин, залежить від кількості учасників (10–15 хвилин для роботи в парах, а решта – для раунду представлення).
- Ведучий групи просить учасників об'єднатися в пари з особою, яку вони не знають або знають не дуже добре. Потому він пропонує: «Зараз ви представитеся іншій особі, назвавши своє ім'я, розповівши, хто вам його дав і чому. Запам'ятайте ім'я та історію свого нового (нової) напарника (напарниці), бо вам може знадобитися представити його або її». Для цього учасники мають 2–3 хвилини.
- Ведучий групи просить учасників знайти другу особу для створення пари. Відтак дає наступну вказівку: «Тепер вам потрібно представити себе іншій особі, назвавши своє ім'я та розповівши про те, як ви востаннє гнівалися на когось, про те, хто це був і чому це сталося. Запам'ятайте ім'я та історію іншої особи, бо вам може знадобитися представити його або її». Для цього учасники мають 2–3 хвилини.
- Ведучий групи просить учасників знайти третю й останню особу у пару до себе. Тоді дає нове завдання: «Тепер вам потрібно представити себе іншій особі, назвавши своє ім'я та розповівши про те, як хтось востаннє змусив вас посміхатися, про те, хто це був та чому. Запам'ятайте ім'я й історію іншої особи, бо вам може знадобитися представити його або її». Для цього учасники мають 2–3 хвилини.
- Ведучий групи просить учасників повернутися на свої місця й запитує кожну особу, кого вона хоче представити групі – свого першого, другого чи третього партнера у спілкуванні. Партнер називає групі ім'я та переповідає історію, яку йому повідомила ця особа. Учасники виступають по колу, поки всі не висловляться.
- Ведучий групи розмірковує з групою про те, як найважливіші речі в нашому житті (хто ми є, що робить нас злими чи щасливими) зазвичай спричинені тими, хто для нас є найважливішим (наші джерела емоцій).

Методичні рекомендації

- Щоб створити теплу та дружню атмосферу, ведучий групи може поділитися власною історією, особливо про походження свого імені. Деяких людей можуть вибирати по кілька разів (щоб розповісти кілька історій), тому не кожен учасник представлятиме когось, і це нормально.
- Якщо учасник попросить звертатися до нього певним способом, ведучий групи повинен намагатися використовувати для звертання бажане ім'я чи псевдонім.

5.1.3. Основні поняття

- Навчання засновується на досвіді, що означає, що для формування необхідної обізнаності потрібна активна участь, яка допоможе в роботі зі складною темою сексуального насильства стосовно дітей.
- Основна думка після виконання вправи: найважливіші речі в нашому житті (хто ми, що робить нас злими чи щасливими) зазвичай закладені найважливішими для нас людьми (наші джерела емоцій – партнер, сім'я, друзі).

5.1.4. Матеріали

- Кімната для занять має бути достатньо великою, щоб учасники могли переміщатися, розмовляти в парах, повертатися на свої місця й сидіти в колі, де вони бачать одне одного.

5.2. ВПРАВА 2. ЩО НАША ОБІЗНАНІСТЬ КАЖЕ НАМ ПРО НАШУ ІСТОРІЮ

5.2.1. Мета:

- напрацювання визначення поняття «насильства»;
- виявлення зв'язку між насильством, владою та наслідком;
- розуміння сексуального насильства як форми насильства.

5.2.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 75–90 хвилин.
- Ведучий групи ставить учасникам запитання: «Як чинила ваша родина, коли в дитинстві ви робили щось, що їй не подобалося?» Відтак на дошці записують відповідь кожного учасника, розміщуючи її в одному з двох стовпців.

Стовпець 1	Стовпець 2
<ul style="list-style-type: none">● Застосовували побиття.● Вдавалися до крику.● Вимагали від дитини піти до своєї кімнати.● Принижували.● Ображали.● Вдавалися до порівняння з іншими.● Змірювали холодним поглядом.● Вдавалися до мовчання.● Забороняли гратися з друзями.● Позбавляли обіду, вечері чи десерту.	<ul style="list-style-type: none">● Розуміли та визнавали завдану шкоду.● Пропонували виправити шкоду (наприклад, прибрати те, що забруднилося, дати гроші для заміни зламаної речі).● Відновлювали стосунки (наприклад, просили вибачення, робили щось для іншої особи).

Методичні рекомендації

- Важливо використовувати таке формулювання: «Як чинила ваша родина, коли в дитинстві ви робили щось, що їй не подобалося?», бо мета запитання – дати учасникам зрозуміти, що йдеться про конкретні дії членів родини. У багатьох випадках вони згадають покарання, а ведучий групи запитуватиме про іншу реакцію, яка не полягала в покаранні, а про відновлювальну практику, зазначену в другому стовпці. Ви помітите неприйнятну реакцію на здорову поведінку дитини, приміром, заборону гратися з машинками, або покарання за спів або танці.
- Акцент має бути на короткі речення, а ведучий групи повинен втрутитися, якщо учасник почне розповідати довгу історію, яка не стосується мети цієї вправи. Добре уточнити в кожній особі, чи правильно відтворена в таблиці її розповідь, щоб усі відчували, що їх зрозуміли.

- Ведучий групи запитує про різницю між двома стовпцями. Нижче наведено кілька поширених відмінностей, які повинен озвучити ведучий групи, якщо їх не згадають учасники.

Стовпець 1	Стовпець 2
Акцент на особі, на яку має вплив дія дорослого. Наприклад, не можна бити чи сварити за факт забруднення підлоги після того, як дитина гралася в багнюці, – вплив на всю особу.	Акцент на дії, яку потрібно виправити. Наприклад, миття підлоги (за потреби – під наглядом дорослого), забрудненої після гри в багнюці.
Час реакції дорослого дуже короткий (імпульсивність).	Час реакції дорослого довгий: вимагає розмірковування та планування, підходу до дитини.
Ці дії не прищеплюють бажаних цінностей: через страх наслідків дитина вчиться обманювати чи шкодити, коли дорослі відсутні. Особливо серйозною є засвоєна ідея про те, що той, хто любить вас чи дбає про вас, має право завдавати вам шкоди.	Такі дії вчать дітей через моделювання бажаних цінностей – діалог, відновлення, повагу, добробут для всіх – і демонстрування того, що навіть коли ви коїте шкідливі вчинки, ви заслуговуєте на повагу й можете виправити свою помилку.
Особі, щодо якої вчинено дії, завдається шкода – вона залишає болючий слід в душі. Якщо ні, то чому ви з болем згадуєте про ці інциденти?	Ці дії неприємні, але вони не завдають шкоди.
Немає логічного зв'язку між дією та покаранням. Наприклад, між розлиттю склянкою води та побиттям.	Логічно пов'язані дії. Наприклад, після розлиття вами склянки води логічно, що вас попросять помити стіл.
Участь дитини не враховується.	Дитина має можливість висловлювати свою думку та пропонувати способи виправлення ситуації такою мірою, як її розуміє.
Цей стовпець стосується насильства .	Цей стовпець – про позитивний підхід .

- Ведучий групи зазначає, що будь-яку дію в другому стовпці можна виконати способом, що переходить у перший стовпець. Наприклад, якщо змусити дитину виправляти ситуацію, принижуючи її, така дія переходить у перший стовпець.
- Ведучий групи починає описувати три основні елементи насильства, перший із яких – **(1) шкода, завдана особі**.
- Щоб пояснити поняття влади, ведучий групи дає визначення влади як «здатності позитивно чи негативно впливати на наше життя» та запитує учасників: «Хто має над вами владу? Які люди можуть зробити

ваше життя кращим або гіршим?» Ведучий групи підкреслює важливість визначення фактичних груп людей (наприклад, «банкіри», а не «банки», «журналісти», а не «преса»), а тоді записує їх послідовно.

- Коли учасники завершать пропонувати ідеї, ведучий групує їх у три стовпці відповідно до типу влади.

Любов і прихильність	Авторитет	Примус (фізичний чи соціальний)
Батьки	Керівники	Люди, які фізично сильніші за нас
Подружжя чи партнери	Політики	Люди зі зброєю
Діти	Журналісти	Відмінності, що перетворюються в нерівність. Наприклад, гендерна нерівність, расизм, соціальна нерівність, інвалідність
Родина	Лідери думок	
Друзі	Лікарі	
	Вчителі	
	Державні службовці	

- Ведучий групи заохочує обговорення, щоб учасники могли добре зрозуміти, яким чином кожен із засобів влади можна використати конструктивно чи деструктивно. Таке застосування завжди пропорційне (дуже незначна влада означає, що може бути зроблено дуже мало хорошого чи шкідливого; багато влади означає, що може бути зроблено багато добра чи шкоди). **(2)** Насильство – це те, що спричинено (зловживанням) владою.
- Останній аспект насильства – **(3) спосіб: фізичний, психологічний, сексуальний і недбалість**, які розуміють як шкоду, завдану надмірним застосуванням влади, яку не стримують запобіжники щодо захисту.
- Ведучий групи ставить запитання про відмінність між насильством і неналежним поведінням та вказує, що неналежне поведіння – окрема форма насильства, що завдає особливої шкоди через свою інтенсивність чи тривалість (коли насильство визначає стосунки). Насамкінець ведучий групи зазначає, що, хоча багато хто з наших батьків застосовували у своєму вихованні насильство, вони не вдавалися до неналежного поведіння. Однак, якщо дорослі не осмислять того, що ми пережили, ми не зможемо правильно визначити всі види насильства.

Методичні рекомендації

- Деякі учасники можуть погоджуватися не з усіма думками. Ведучий групи повинен спробувати розібратися в їхніх тривогах, однак якщо вони не вважають певну дію насильством, краще не наполягати, бо вони можуть мати особисті спогади, з якими їм потрібно розібратися для власної психологічної рівноваги.

5.2.3. Основні поняття

- Поняття насильства та три його компоненти: шкода, зловживання владою та спосіб (див. розділ 2).
- Як влада задіюється в особистих стосунках, маючи можливість справляти позитивний або негативний вплив на життя людини.
- Різниця між насильством і неналежним поведінням.

5.2.4. Матеріали

Дошка чи фліпчарт, маркер.

5.3. ВПРАВА 3. МІФИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ ПРО СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО СТОСОВНО ДІТЕЙ

5.3.1. Мета: ознайомлення з фактами про сексуальне насильство та спростування міфів про нього.

- Учасники дізнаються факти сексуального насильства стосовно дітей.
- Учасники вчаться розпізнавати міфи про сексуальне насильство стосовно дітей та вміють їх спростувати.

5.3.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 60–75 хвилин.
- Учасникам дають список тверджень про сексуальне насильство стосовно дітей, вони повинні вибрати, які з них правдиві, неправдиві або щодо яких вони не впевнені (3–5 хвилин).
- Коли всі учасники завершать індивідуальне завдання, їх просять попрацювати в невеликих групах по шість-вісім чоловік (або 4–5 задля більшого їхнього залучення до роботи малої групи), щоб уточнити свої відповіді (10 хвилин).
- Коли учасники повертаються до основної групи, її ведучий просить дати відповідь на кожне речення, наводячи ідеї та факти на підтримку своєї позиції.

Методичні рекомендації

- На цьому етапі корисно дозволити учасникам обговорити твердження та зачекати, доки буде надана правильна відповідь, бо ведучий групи може виявити й інші міфи, які не згадуються в списку.
- Перш ніж починати цю вправу, потрібно добре знати поняття, описані в розділах 2 та 3, і ведучий групи має почуватися комфортно, обговорюючи ці поняття.

- Під час обговорення з учасниками ведучий групи надає структуроване визначення сексуального насильства стосовно дітей, яке охоплює всі наведені вище поняття.
 - ▶ Основне визначення взято з Лансаротської конвенції, яку Україна ратифікувала. Воно звучить так: «заняття діяльністю сексуального характеру з дитиною, яка не досягла передбаченого законодавством віку для заняття діяльністю сексуального характеру» (стаття 18.1.а), за винятком випадків «статевих стосунків між неповнолітніми, що відбуваються за взаємною згодою» (стаття 18.3), або «заняття діяльністю сексуального характеру з дитиною, коли: використовується примус, сила чи погрози; або насильство чиниться зі свідомим використанням довіри, авторитету чи впливу на дитину, зокрема в сім'ї; або насильство чиниться в особливо вразливій для дитини ситуації, зокрема з причини розумової чи фізичної неспроможності або залежного становища» (стаття 18.1.б).

Методичні рекомендації

- Залежно від групи та тривалості навчання цю частину можна продовжити, додавши інші поняття з розділу 2.

5.3.3. Основні поняття

- Список тверджень повинен містити наведені нижче твердження (див. розділ 2, щоб дізнатися більше).
 - ▶ «Насильство щодо дітей трапляється нечасто – воно відбувається лише в тих випадках, які з'являються в новинах». НЕПРАВДА. Назва кампанії Ради Європи «Один із п'яти» показує, що поширеність сексуального насильства стосовно дітей значно вища, ніж ми звикли вважати.
 - ▶ «Сексуальне насильство вчиняють лише дорослі чоловіки, які розбещують молодих дівчат». НЕПРАВДА. Сексуальне насильство може трапитися і з хлопчиками, і з дівчатками (хоча дівчатка

стають жертвами частіше), а кривдниками можуть бути як чоловіки, так і жінки (хоча більшість із них – чоловіки), а також інші діти й підлітки (близько 30 % кривдників мають вік до 18 років).

- ▶ «Ті, хто вчиняє сексуальне насильство стосовно дітей і підлітків, – дивні, чудернацькі люди, які викликають недовіру та зловживають силою». НЕПРАВДА. Від 70 до 85 % кривдників – це люди, яких діти знають, поважають і навіть люблять. Цей стереотип правдивий у дуже малій кількості випадків.
- ▶ «Сексуальне насильство трапляється в усіх соціальних верствах населення». ПРАВДА. Насправді це фактор ризику для дітей, які належать до родин середнього та вищого класів, бо, коли така дитина виявляє ознаки сексуального насильства, це списують на дитячі проблеми, а тому родину й середовище не розслідують.
- ▶ «Сьогодні сексуальне насильство трапляється частіше, ніж у минулому». НЕВІДОМО. Сексуальне насильство щодо дітей було й залишається соціальним табу, у минулому його належним чином не досліджували, тому ми не маємо даних, які могли б підтримати чи спростувати це твердження.
- ▶ «Сексуальне насильство не завжди супроводжується фізичним насильством». ПРАВДА. Здебільшого сексуальне насильство стосовно дітей – довготривалий та повільний процес, де кривдник поступово маніпулює дитиною, підводячи її до шкідливіших ситуацій, тому застосування фізичної сили необов'язкове.
- ▶ «Сексуальне насильство стосовно дітей залишає настільки очевидні ознаки, що їх може виявити будь-яка особа». НЕПРАВДА. Більшість випадків залишаються прихованими й непоміченими десятки років. Якщо кожна п'ята дитина зазнала сексуального насильства, це означає, що в школі, де навчається 100 учнів, близько 20 із них будуть невиявленими жертвами.
- ▶ «Якщо фізичне насильство не застосовується, сексуальне насильство неможливе, бо дитина чи підліток дає згоду». НЕПРАВДА. В основі сексуального насильства – влада та маніпуляція. Навіть якщо дитина чи підліток висловлює згоду, така згода недійсна, бо вони не досягли віку згоди, їх змусили до цього через маніпуляцію. Тут важливо підкреслити, що юридичний вік згоди (зазвичай в підлітковому віці) не означає, що згода здорова та реальна.
- ▶ «Сексуальне насильство – настільки травматична подія, що її завжди точно пам'ятають». НЕПРАВДА. Як пояснювалося у вправі 4, один із наслідків травми – перенесення травматичних спогадів у підсвідомість, щоб людина могла вижити.
- ▶ Діти та підлітки висувують неправдиві звинувачення в сексуальному насильстві, щоб привернути увагу або через заздрість чи неприязнь». НЕПРАВДА. Сексуальне насильство – дуже прихована проблема, яка супроводжується сильною стигматизацією, про яку рідко згадують у медіа чи в розмовах. Навіщо дитині обманювати? Це особливо актуально щодо вихованців дитячих садків, які іноді описують дії та ситуації, про які вони не могли дізнатися самостійно.
- ▶ «Наслідки сексуального насильства стосовно дитини завжди дуже серйозні». НЕПРАВДА. Наслідки сексуального насильства щодо дитини залежать від багатьох чинників. Правильне запобігання й ранні заходи для втручання, зокрема емоційна та практична підтримка всієї школи можуть звести до мінімуму вплив насильства. Саме тому потрібні програми запобігання.
- ▶ «Наслідки сексуального насильства стосовно дитини зникнуть із часом самі собою, коли насильство завершиться. Немає потреби постійно про це говорити». НЕПРАВДА. Так само, як глибоку рану потрібно прочистити й обробити, сексуальне насильство вимагає належних заходів для втручання. У дитячому садку наслідки для дитини можуть бути непомітними, але вони можуть з'явитися пізніше, коли дитина наблизатиметься до статевої зрілості. Дитині повинні приділити увагу фахівці, що спеціалізуються на виявленні сексуального насильства стосовно дітей та на заходах для втручання.
- ▶ «Діти, які зазнали сексуального насильства, особливо хлопчики, в майбутньому самі стануть кривдниками». НЕПРАВДА. Таке твердження засуджує жертву, воно несправедливе та неправильне. Якщо сексуальне насильство виявлено, а заходи для втручання були належні, жертви зазвичай відновлюються та стають не кривдниками, а скоріше свідомими дорослими, що забезпечують захист. Однак якщо жертви не дістають необхідної підтримки, деякі з них можуть самі стати кривдниками (хоча багато інших не стануть ними навіть без необхідної підтримки).
- ▶ «Якщо дитина, яку я добре знаю, страждає від сексуального насильства, я б зміг (змогла) швидко та легко це виявити». НЕПРАВДА. Сексуальне насильство стосовно дітей дуже приховують і жертви, і кривдники. Здебільшого насильство залишається непоміченим, навіть якщо наявні його ознаки. Саме тому важливо знати ці ознаки (розділ 3 та вправа 4).

- ▶ «Діти не несуть відповідальності за сексуальне насильство щодо них». ПРАВДА. Хоча цю ідею чітко визначено під час сеансу, вправа б покаже, що дорослим дуже складно не звинувачувати дитину за те, що вона не втекла від насильства, не захистила себе чи не попросила про допомогу раніше.
- ▶ «Діти іноді можуть уникнути сексуального насильства». ПРАВДА. Хоча в багатьох ситуаціях діти нічого не можуть зробити, за деяких обставин вони можуть попросити про допомогу чи зробити щось, щоб уникнути насильства. Саме тому важливо вживати заходів із запобігання в роботі з дітьми, бо це краще підготує їх до безпечнішої для них реакції, особливо навчить просити про допомогу, коли вони відчувають, що відбувається щось неправильне.
- Поняття сексуального насильства стосовно дітей визначено повністю, як описано в розділі 2.
- Під час тривалішого навчання можна надати додаткові деталі про сексуальне насильство.

5.3.4. Матеріали

- Копія списку тверджень для кожного учасника. Не всі речення потрібно використовувати під час навчання. Ведучий групи може вибрати ті, які вважає важливішими, – близько 10.

Висловлювання	ФАКТ	Міф
«Насильство стосовно дітей трапляється нечасто – воно відбувається лише в тих випадках, які з’являються в новинах».		
«Сексуальне насильство вчиняють лише дорослі чоловіки, які розбещують молодих дівчат».		
«Ті, хто вчиняє сексуальне насильство щодо дітей і підлітків, – дивні, чужерідні люди, які викликають недовіру та зловживають силою».		
«Сексуальне насильство трапляється в усіх соціальних верствах населення».		
«Сьогодні сексуальне насильство трапляється частіше, ніж у минулому».		
«Сексуальне насильство не завжди супроводжується фізичним насильством».		
«Сексуальне насильство стосовно дітей залишає настільки очевидні ознаки, що їх може виявити будь-яка особа».		
«Якщо фізичне насильство не застосовується, сексуальне насильство неможливе, бо дитина чи підліток дає згоду».		
«Сексуальне насильство – настільки травматична подія, що її завжди точно пам’ятають».		
«Діти та підлітки висувають неправдиві звинувачення в сексуальному насильстві, щоб привернути увагу або через заздрість чи неприязнь».		
«Наслідки сексуального насильства стосовно дитини завжди дуже серйозні».		
«Наслідки сексуального насильства стосовно дитини зникнуть із часом самі собою, коли насильство завершиться. Немає потреби постійно про це говорити».		
«Діти, які зазнали сексуального насильства, особливо хлопчики, в майбутньому самі стануть кривдниками».		
«Якщо дитина, яку я добре знаю, страждає від сексуального насильства, я б зміг (змогла) швидко та легко це виявити».		
«Діти не несуть відповідальності за сексуальне насильство стосовно них».		
«Діти іноді можуть уникнути сексуального насильства».		

5.4. ВПРАВА 4. ВИЯВЛЕННЯ (І). НАСЛІДКИ Й ОЗНАКИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДИТИНИ

5.4.1. Мета: інформування про наслідки та типові ознаки сексуального насильства стосовно дітей.

- Учасники мають бути здатними зрозуміти та виявити наслідки й ознаки сексуального насильства стосовно дітей.

5.4.2. Методика

- ТРИВАЛІСТЬ:** 60–120 хвилин.
- Для більшості груп найефективнішим способом передавання основної інформації про наслідки й ознаки сексуального насильства стосовно дітей є колективне пояснення: презентація змісту з частими запитанням учасникам і від них. Після цього учасникам можна дати роздатковий матеріал із підсумком основних ознак.
- У групах, що складаються переважно зі спеціалістів і фахівців, які мають певну підготовку із сексуального насильства щодо дітей, учасники можуть створити список з ознаками для кожної з 8 категорій у невеликих групах, а потім ці ознаки можна обговорити в загальній групі, після чого видати роздатковий матеріал.

Методичні рекомендації

- Пам'ятайте про професійний профіль і культурні особливості учасників навчання й адаптуйте зміст до їхнього попереднього знання й потреб. Забагато інформації може бути обтяжливим, хоча й поверхневі ідеї не можуть бути корисними. Спілкування з групою та відповіді на її запитання допоможуть гарантувати, що зміст подається на належному рівні.

5.4.3. Основні поняття

- Основні типи наслідків сексуального насильства щодо дітей і те, як вони можуть засвідчити його ознаки (розділ 3).

5.4.4. Матеріали

- Копія роздаткового матеріалу для кожного учасника.²² Учасникам буде корисно мати перед собою список ознак на аркуші паперу.

Фізичні ознаки	Психосоматичні ознаки
<ul style="list-style-type: none">Шрами та зовнішні ураження Лише медичні працівники можуть виявити: <ul style="list-style-type: none">подрознення чи внутрішні ураження статевих органів і ділянок навколо них;інфекції в статевих органах і на ділянках навколо них;інфекції, що передаються статевим шляхом;вагітність (підліткова).	Психологічні страждання виражаються через тілесний біль, зазвичай на межі здорових параметрів: <ul style="list-style-type: none">хронічний біль і психосоматичні розлади;проблеми зі сном (нічні жахіття, безсоння, надмірний сон);розлади харчової поведінки (особливо анорексія та булімія);розлади випорожнення; енурез, енкопрез і постійна діарея чи закреп.

22. Матеріал даного посібника доступний на сайті <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/combating-violence-against-children-in-ukraine>

<p>Емоційні ознаки</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Провина та сором; ● тривога, страх і надмірні хвилювання; ● уникнення певних місць, людей чи ситуацій (зокрема фобії); ● депресія та низька самооцінка; ● злість, гнів і агресивність; ● покірність; ● проблеми з емоційним контролем: надмірний контроль чи його відсутність. 	<p>Когнітивні ознаки</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Затримка когнітивного розвитку; ● дефіцит уваги; ● погана успішність чи навіть неуспішність у навчанні; ● відсутність інтересу.
<p>Поведінкові ознаки</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Регресивна поведінка; ● труднощі із самозаспокоєнням і самоконтролем; ● проблеми з керуванням імпульсами: труднощі з нормами; ● агресивна поведінка; ● вживання наркотиків і алкоголю та зловживання ними; ● самоушкодження та суїцидальна поведінка; ● повна відсутність проблем: «невидимі» дитина чи підліток. 	<p>Ознаки сексуального характеру</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Неналежна сексуальна поведінка: компульсивна мастурбація, орально-генітальні погладжування, об'єктивізація; ● сексуальна агресія проти інших дітей і підлітків; ● знання сексуального характеру, що не відповідають вікові; ● ризикована сексуальна поведінка.
<p>Соціально-реляційні ознаки</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Труднощі з особистими кордонами; ● труднощі з прихильністю та близькими стосунками; ● соціальна ізоляція; ● відтворення моделей насильства, зокрема повторна віктимізація; ● антисоціальна поведінка. 	<p>Типи симптомів відсторонення</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Амнезія; ● деперсоналізація/дереалізація; ● фрагментація свідомості: відсторонені частини внутрішнього світосприйняття. <p>Ознаки відсторонення</p> <p>Їх дуже складно виявити:</p> <ul style="list-style-type: none"> ● беззмістовний погляд; ● реальне забування про зроблені справи; ● серйозні зміни настрою, поведінки чи смаків; ● недостатній прогрес, навіть у безпечних умовах; ● численні попередні діагнози без успіху заходів для втручання.

5.5. ВПРАВА 5. ВИЯВЛЕННЯ (II). ДІЇ ДОРОСЛОГО В РАЗІ ВИЯВЛЕННЯ ОЗНАК СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СТОСОВНО ДИТИНИ

5.5.1. Мета:

- роз'яснення кроків для повідомлення про ознаки сексуального насильства стосовно дітей.

5.5.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 20–30 хвилин.
- Найефективніший спосіб передати зміст цієї вправи – колективне пояснення, де ведучий групи визначає кроки в разі зізнання чи підозри в сексуальному насильстві стосовно дитини.
- Методичні рекомендації
- Ця частина має бути дуже короткою, дуже практичною та дуже реалістичною. Хоча знання про систему захисту та законодавства може бути корисне, загалом важливіше надати чіткі рекомендації, які учасники здатні використовувати в своїй професійній діяльності.
- Учасники навчання можуть тривалий час не виявляти насильства, а коли вони з ним стикнуться, можуть не мати під рукою навчальних матеріалів. Важливо надати їм одне або два загальних джерела, які залишатимуться активними впродовж тривалого часу (наприклад, дитяча гаряча лінія, державна служба, представники якої зазвичай матимуть навички виявлення сексуального насильства стосовно дітей і вжиття заходів для втручання, організація, котра спеціалізується на захисті дітей).

5.5.3. Основні поняття

- Юридичне зобов'язання про повідомлення органів влади про випадок зізнання чи виявлення.
- Конкретні дії, які потрібно виконати відповідно до чинного законодавства та процедур.

5.5.4. Матеріали

- Конкретні контакти (державні служби, організації, їхні вебсайти та номери їхніх телефонів), які потрібно використовувати, щоб повідомляти про випадки насильства.

5.6. ВПРАВА 6. ВИЯВЛЕННЯ (III). ПРИЙНЯТНА ТА НЕПРИЙНЯТНА РЕАКЦІЯ

5.6.1. Мета:

- навчання на практиці прийнятній реакції у спілкуванні з дитиною у разі її зізнання.

5.6.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 60–90 хвилин.
- Ведучий групи пояснює прийнятну та неприйнятну реакцію на зізнання, поради щодо керування емоційними реакціями у дорослих, які мають не завадити зізнанню дитини.
- Ведучий групи може запросити двох чи трьох охочих, щоб продемонструвати ситуацію. Ведучий групи повинен почати з виконання ролі дитини, використовуючи різні приклади з тих, що наведено у вправі. Один з учасників гратиме роль фахівця, а ведучий групи ставитиме запитання про роль, щоб роз'яснити її, адже дитина говоритиме до вчителя інакше, ніж до керівника чи спеціаліста. Два інші охочі учасники будуть запрошені поспостерігати й перевірити, чи дорослий дає правильні відповіді. Ведучий групи починає рольові ігри, вони тривають по 3–4 хвилини. Тоді ведучий групи запитує про те, як вони почуваються. Після цього він просить охочих «фахівців» поділитися, як вони почувалися та що зробили б по-іншому. Насамкінець охочих «спостерігачів» запрошують прокоментувати процес.
- Ведучий групи просить учасників сформувати групи з трьох-чотирьох людей. Тоді вони пропонують випадок для рольової гри одному учасникові в кожній групі. В кожному випадку один учасник виконує роль дитини, а другий виступає фахівцем. Решта учасників спостерігає за ними. Кожна рольова гра триває 4–5 хвилин, після чого триває 4-хвилинне обговорення в невеликій групі. Ведучий групи обумовлює час і по його завершенні дає новий випадок іншому учасникові групи. Будуть підготовлені чотири різні випадки, але не всі групи працюватимуть над одним випадком одночасно.

- Коли всі випадки будуть розіграні в невеликих групах, ведучий групи просить учасників повернутися до загальної групи, де обговорюватимуться запитання та проблеми.

Методичні рекомендації

- Багато учасників можуть почуватися некомфортно, коли їм треба буде перед іншими фахівцями грати роль дитини, стосовно якої вчиняють насильство, або виступати безпечним дорослим, який демонструє правильну реакцію. Тому дуже корисно, щоб у першій рольовій грі взяв участь сам ведучий групи. Якщо час обмежений, краще виконати лише два раунди практики, але не вилучати приклад від ведучого групи.
- Щоб кожен учасник мав краще уявлення про процес, приклад потрібно показувати всередині групи, а не поза нею.
- Якщо перша рольова гра минула дуже добре (наприклад, було мало коментарів щодо її поліпшення) чи надто погано (тобто учасник-«фахівець» зробив забагато помилок), ведучий групи може запропонувати другий приклад з охочими (тими самими чи іншими учасниками), цього разу вже граючи роль «фахівця». У цьому разі він буде багато в чому безпечним дорослим, але водночас навмисно припускатиметься деяких помилок, щоб спостерігачі могли їх помітити.
- Навіть по тому, як ведучий групи змоделює вправу, деякі учасники можуть неохоче грати роль дитини чи фахівця. Ви повинні поважати побажання кожної людини й не примушувати нікого.

5.6.3. Основні поняття

- Прийнятна реакція, яку потрібно попрактикувати та додати до способів поведження учасників із дітьми. Див. пункт 3.1.3. «Зізнання: прийнятна та неприйнятна реакція».
- Неприйнятна реакція, яку потрібно замінити прийнятною. Див. пункт 3.1.3. «Зізнання: прийнятна та неприйнятна реакція».

5.6.4. Матеріали

- Дошка чи фліпчарт, маркер.
- Роздатковий матеріал з прийнятною та непринятною реакцією (таблиця з пункту 3.1.3.) для всіх учасників.
- Копії випадків видаються лише відповідному учасникові в кожній групі.

Випадок 1: Тетяна²³ (3 роки)

Твій вихователь проводив заняття про Кіко та Руку, і в тебе з'явилося дивне відчуття. Твій двоюрідний брат Іван, якому 14 років, починає гратися з тобою у спосіб, який тобі не подобається. Тобі брат дуже подобається, бо він веселий і змушує тебе сміятися, грається з тобою, як ніхто інший, з ним ти відчуваєшся особливою. Під час сімейних обідів він виводить тебе з кімнати. Погравшись із тобою, він просить тебе показати йому свої геніталії, а іноді також просить торкнутися їх, а тобі це не подобається. Після цього він раптово змінюється й каже, що це був просто жарт. Тепер ти гадаєш, чи не те саме відбувається з Кіко та Рукою, а тому хочеш запитати про це свого вихователя.

23. Виберіть ім'я відповідно до культурних традицій певної країни.

Випадок 2: Петро²⁴ (4 роки)

У групі є два хлопці, Дмитро і Денис, через яких ти не можеш сходити до туалету. Щоразу, коли ти йдеш туди, вони йдуть за тобою й хочуть побачити, як ти пісяєш, а тоді сміються над тобою. Минулого тижня вони сказали, що твій пеніс замаленький, вони спробували потягнути його, і це було боляче. Тоді вони сказали, що тобі треба облизати їхні пеніси, інакше вони тебе вдарять. Ти побіг і втік, а твоя вихователька помітила, що з тобою щось трапилось. Дмитро та Денис – діти дуже хороших друзів твоїх батьків, ти боїшся, що, якщо розкажеш про ситуацію, між родинами виникне конфлікт. Ти вважаєш за краще спробувати поговорити з вихователькою, щоб дізнатися, чи може вона щось порадити.

Випадок 3: Христина²⁵ (5 років)

У групі ви грали в гру «Кіко та Рука» і ти почала усвідомлювати, що тато робить щось огидне. Коли він заходить побажати тобі «на добраніч», то дивно погладжує тебе та цілує в губи, розтуляючи рот. Ти дуже налякана, бо він завжди каже, що це ваша таємниця і це робить тебе особливою. Ти намагалася сказати мамі, але щоразу, коли ти згадуєш про тата, вона каже: «Ой, він так тебе любить, ти маєш бути вдячною. Що ти хотіла мені сказати?» Тоді ти почуваєшся погано й кажеш їй щось інше, наприклад, що він забагато жартує про вияв своєї любові неприємним чи зневажливим способом (це, щоправда, відбувається й при мамі), а вона відповідає, що ти не повинна ставитися до цього всерйоз. Тому ти хочеш запитати про це свою виховательку.

Випадок 4: Сергій²⁶ (6 років)

Твій батько пішов із дому торік після серйозної розмови з мамою. Відтоді мама буває дуже сумною, а іноді, особливо у вихідні, вона забагато випиває. Коли вона п'є, то дуже засмучується й каже, що хоче, щоб ти, «її маленький чоловік», спав із нею в ліжку. Спершу ти був дуже щасливий, бо бачив, як вона заспокоюється, тобі подобалося бути з нею. Однак останнім часом почалися дивні речі, бо вона лоскоче твої геніталії, і це справді неприємно. Ти просиш її припинити, вона сміється й каже, що ти маєш насолоджуватися цим, адже вона робить тобі приємне. Тепер, коли ти в класі дізнався про Кіко та Руку, ти хочеш сказати вчительці, що любиш свою маму, але вона робить цю дивну річ.

5.7. ВПРАВА 7. ЯК ПРОВОДИТИ ЗАНЯТТЯ З ДІТЬМИ

5.7.1. Мета:

- роз'яснення цілей та специфіки проведення занять «Кіко та Рука в групі» з дітьми;
- опрацювання навичок організації та проведення з дітьми заняття 1. «Знайомство з Кіко та «правилом трусиків»»; заняття 2. «Добра любов» і «погана любов»; заняття 3. «Довіра й таємниці»; заняття 4. «Прохання про допомогу»; заняття 5. «Ось про що ми дізналися від Кіко та Руки».

5.7.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 60–210 хвилин.
- Залежно від наявного часу ця частина навчання може набувати різних форм.
 - ▶ Технічний підхід: кожну вправу з дітьми пояснюють за допомогою її основних понять і методики, а також відповідей на запитання учасників. Цей підхід ефективніший, коли часу менше, а учасники впевнені, що можуть провести сеанс самостійно без особливих досліджень.
 - ▶ Підхід на основі досвіду: учасники випробовують кожну вправу з дітьми, уявляючи себе дітьми певного віку. Це допомагає їм краще зрозуміти власну реакцію та відповіді на питання, що стосуються захисту й безпеки, однак для цього потрібна більша активність учасників.

24. Аналогічно.

25. Аналогічно.

26. Аналогічно.

- ▶ Практичний підхід: учасники намагаються проводити вправи в невеликих групах за допомогою рольових ігор. Цей підхід може розвинути навички, необхідні для виконання всієї вправи з дітьми, але вимагає більше часу.
- Ведучий групи організовує цю частину навчання, виходячи з розміру групи, доступного часу й інтересу учасників. Вправи можна випробовувати, застосовуючи один підхід або різні способи залежно від конкретного сеансу з дітьми. Наприклад, для вправи 1 можна використовувати технічний підхід, для вправи 2 – підхід на основі досвіду, а для вправи 3 – практичний підхід тощо.
- Методику сеансів із дітьми роз'яснено в розділі 6. «Кіко та Рука в групі: заняття для дітей», де учасники можуть знайти цілі та методику для кожної вправи, що допоможе їм провести вправу зі своїми учнями.

Методичні рекомендації

- Це найгнучкіша частина навчання. Учасники будуть вчителями або фахівцями, які вже мають досвід роботи з дітьми, а тому зможуть визначити, як проводити більшість вправ. Чим більше часу учасники працюватимуть над цією вправою, тим кращим буде розуміння.

5.7.3. Основні поняття

- Вправи з дітьми прості (у них немає багато змісту), але вони вимагають підготовки (особливо у разі креативних і неочікуваних запитань від дітей).
- Для початку дуже рекомендується дотримуватися описаних вказівок, бо це дозволить учителям набути більше досвіду та знань про захист дітей від сексуального насильства та його запобігання, доки діти не стануть ще креативнішими.
- Дуже рекомендується попрактикувати кожну вправу з колегами-дорослими (іншими фахівцями), бо фахівці можуть виявити аспекти, які необхідно поліпшити, перш ніж випробовувати їх у класі.

5.7.4. Матеріали

- За можливості учасники повинні мати копію вправ під час їхнього пояснення, бо деякі аспекти можуть здаватися зрозумілими під час пояснення, але їхні нюанси забудуться, якщо їх не підкріплено в письмовій формі.
- Якщо буде рольова гра чи практична вправа, то для останньої необхідні матеріали повинні бути доступними під час її опанування (наприклад, папір, матеріали для малювання, наліпки).

5.8. ВПРАВА 8. ЯК ДИТЯЧІ САДОЧКИ ДОПОМАГАЮТЬ ВПРОВАДЖУВАТИ ЗАНЯТТЯ «КІКО ТА РУКА В ГРУПІ»

5.8.1. Мета:

- аналіз труднощів та ресурсів впровадження занять «Кіко та Рука» в дошкільних навчальних закладах.

5.8.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 50–60 хвилин.
- Ведучий групи просить кожного учасника взяти три наліпки й записати на кожній труднощі, які можуть виникнути серед персоналу та керівництва дошкільного закладу у відповідь на пропозицію проводити заняття з дітьми для запобігання сексуальному насильству стосовно них.
- Ведучий групи збирає всі записи та групує їх, а тоді просить групу запропонувати всі можливі реакції на кожну складність. Тоді обирають найкращі рішення.

Методичні рекомендації

- Не всі групи згадують ті самі проблеми і це нормально. Кожен фахівець і кожен заклад стикаються з однаковими проблемами, та є й специфічні для певної громади чи місцевості. Основне в цій вправі – розв’язати конкретні проблеми, що з’являються в групі учасників, пропонуючи відповіді, які можна буде використовувати у своїх дошкільних закладах.

5.8.3. Основні поняття

- Деякі можливі труднощі та способи їх подолання описано нижче.

Можливі труднощі	Способи подолання
«У нашому дошкільному закладі/громаді немає проблем із сексуальним насильством стосовно дітей».	Наведіть статистику сексуального насильства стосовно дітей: у дитячих закладах є випадки, які просто не виявлено.
«Сексуальне насильство стосовно дітей – неприйнятна проблема для дітей такого віку».	Сексуальне насильство стосовно дітей трапляється в будь-якому віці, навіть із дошкільнятами, тому важливо захистити і їх. Запобігти цьому можна безпечним способом у формі гри. Лексика, що використовуватиметься, відповідатиме вікові, а також порушеним проблемам. Це наче вчити дітей, як переходити вулицю. Ми не кажемо їм, що, якщо не дивитися в обидва боки чи не чекати на дорослого, їх зіб’є автомобіль, їхній мозок буде розмазаний по асфальту, а самі вони помруть. Ми просто пояснюємо дітям, що якщо не переходити вулицю безпечно, то можна постраждати, і не вдаватися при цьому в криваві деталі.
«Педагоги не мають достатніх знань, щоб проводити заняття про сексуальне насильство стосовно дітей».	Педагоги, які пройшли цей тренінг і прочитали матеріали стосовно проведення сеансів, мають достатньо знань і досвіду, щоб запобігти та виявити багато ситуацій сексуального насильства стосовно дітей. Краще почати захищати дітей зараз, ніж дозволити появу більшої кількості випадків, які до того ж будуть непоміченими.
«У нас немає часу. Ми вже маємо забагато занять».	Заходи із запобігання насильству можна проводити у вигляді 1-годинних сеансів, які разом становитимуть 4–5 годин упродовж кількох тижнів. Їх можна внести в інші заняття за програмою, при-міром, розповідь історій для вправи 1 чи малювання для вправи 4.
«Цих занять немає в навчальній програмі Міністерства освіти».	Дошкільні освітні заклади мають програми розвитку дітей, заняття можна внести до цих програм. Дуже корисно забезпечити способи співпраці з відповідними органами влади, скажімо, з Міністерством освіти, органом, що відповідає за освіту в ранньому віці, а також із місцевими й регіональними адміністраціями.
«Якщо ми виявимо випадок насильства, то не знатимемо, що робити далі».	Дошкільним закладам важливо бути готовими до реагування на випадки сексуального насильства стосовно дітей, бо вони відповідають за забезпечення захисту всіх дітей, навіть за межами їхніх закладів. Процедури порушення справи мають бути чіткими, зазвичай їх просто виконати, наприклад, викликати службу із захисту дітей. Складніше мати необхідні знання, щоб показати належну емоційну реакцію дитині, сім’ї та іншим фахівцям. Усі педагоги повинні отримати інформацію про порушення справи про сексуальне насильство стосовно дитини, щоб виконати свій професійний обов’язок щодо захисту своїх вихованців.

Можливі труднощі	Способи подолання
«Батьки не погодяться на такі заняття для своїх дітей».	Якщо діти не знають про маніпуляцію чи насильство, вони стають вразливішими, а більшість батьків хочуть для своїх дітей безпечного життя.

5.8.4. Матеріали

- Наліпки.
- Дошка чи фліпчарт, маркери.

5.9. ВПРАВА 9. ЯК ПІДГОТУВАТИ БАТЬКІВ ТА РОДИНУ ДО ВПРОВАДЖЕННЯ ЗАНЯТЬ

5.9.1. Мета:

- визначення потенційних труднощів від батьків і родин із впровадженням занять «Кіко та Рука в групі» в дитячих закладах та вивчення способів реагування на них.

5.9.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 30–60 хвилин.
- Ведучий групи просить учасників сформувати групи з шести-восьми людей. У кожній групі половина учасників повинна посісти позицію батьків, яким не подобається ідея занять про запобігання сексуальному насильству стосовно дітей, а друга – педагогічні працівники – має придумати належні контраргументи у відповідь. Групи обговорюють питання впродовж 15 хвилин.
- У загальній групі ведучий групи просить кожну групу висловити найкращу ідею й записує їх усі на дошці, коментуючи кожну.
- Насамкінець ведучий групи просить назвати заперечення, які групи не змогли спростувати, і пропонує учасникам власну допомогу щодо потрібних ідей.

Методичні рекомендації

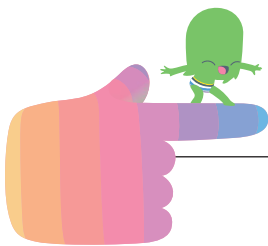
- Ця вправа дає кращий результат, якщо її проводити у формі гри, бо педагоги зазвичай люблять виконувати роль «складних» батьків. Якщо є достатньо часу, корисно провести коротку демонстрацію гри охочими учасниками (троє грають батьків, а троє – персонал садочка). Ведучий групи може надати грі динаміки, сформулювавши зауваження, які можуть нагадати учасникам про звичні ситуації під час зустрічей із батьками.
- Якщо є достатньо часу, цю вправу можна назвати «Перша зустріч із батьками», заняття, що має відбутися до початку занять з дітьми. Заняття може бути корисним для гарантування того, що батьки зрозуміють основні ідеї захисту та зможуть говорити про них удома, якщо діти щось запитують.
- Майже напевно деякі батьки самі пережили сексуальне насильство. Важливо розмовляти з повагою до проблеми та показати, що навіть у дорослому житті завжди є вихід для тих, стосовно кого в минулому вчиняли насильство, щоб загоїти їхні рани (хоча для цього знадобиться спеціальний простір, це не має відбуватися під час заняття).
- Можливо, у деяких групах будуть батьки, які самі вчиняють насильство стосовно своїх дітей. Обов'язково потрібно бути дуже обережними в цьому питанні, щоб не погіршити ситуацію для дітей.

5.9.3. Основні поняття

- Можливі труднощі у впровадженні занять з дітьми в дошкільних закладах і способи їх подолання (див. таблицю з вправи 8 у пункті 5.8.3. «Основні поняття»).
- Є два види труднощів, які озвучують занепокоєні батьки.
 - ▶ «Про що говоритимуть під час занять?» Батьків зазвичай цікавить конкретний зміст занять, щоб вони могли впевнитися, що їхні діти почують адекватні ідеї. Важливо надати батькам чітку структуру занять і їхній основний зміст, щоб вони могли повністю зрозуміти, що заняття відповідатимуть віковій їхніх дітей.
 - ▶ «Як мені говорити про цю проблему зі своєю дитиною?» Зазвичай батьків заспокоює те, що відбудеться підсумкове заняття, на якому діти розповідатимуть своїм батькам, що вони вивчили. Батьки чули про сексуальне насильство стосовно дітей у новинах і для багатьох буде полегшенням знати про безпечний та надійний спосіб поговорити про це з дітьми.

5.9.4. Матеріали

- Крісла можна переміщати, щоб забезпечити роботу в невеликих групах.

6. «Кіко та Рука в групі»: заняття для дітей

Загальні методичні рекомендації щодо занять із дітьми

- ці заняття мають проводити педагоги, які вже мають авторитет серед дітей, бо дітям потрібен час, щоб осмислити інформацію, а також дорослі, яким довіряють і до яких можна звернутися по допомогу. Хоча за деяких обставин можна залучити ведучого групи, якого діти не знають, однак він пройшов відповідну підготовку, та все-таки на занятті має бути присутнім принаймні один дорослий, якого діти знають і якому довіряють, щоб він міг виявити їхні відповідні реакції.
- Мозок дітей, які мають вік від 3 до 6 років, постійно змінюється та розвивається. Саме тому зазвичай таким дітям потрібен повторюваний досвід, щоб опанувати нове ставлення та поведінку. Основні повідомлення засвоюються краще завдяки частим повторенням у різних ситуаціях. Тому, хоча кожен захід запобігання вимагає часу, найкращий спосіб забезпечити розуміння – це нагадувати основні поняття в інших ситуаціях: на дитячому майданчику, під час інших завдань, перед тим, як сказати «до побачення» тощо.
- Кожна вправа продовжує наступну. Важливо починати кожне заняття, перевіривши, які з них діти засвоїли, а які ні, а також належно повторити їх.
- Фахівці хвилюються, що діти будуть пригніченими під час занять чи зізнання перед своїми однолітками. Проте досвід показує, що це трапляється рідко: діти зазвичай не поспішають звертатися до педагога за підтримкою. Коли вони підходять до педагога, щоб сказати щось, пов'язане із заняттями, дорослі повинні доброзичливо все сприймати та приділити час, щоб вислухати їх.
- Час для занять дуже важливий. Педагог повинен обрати зручний час для занять, наприклад, коли діти відпочили та уважно реагують на навчання, уникаючи періодів, коли вони втомлені, голодні чи знервовані. Також варто бути гнучкими щодо тривалості заняття. Педагог повинен скоротити чи відкласти певне заняття, якщо діти не сприймають інформації²⁷.
- Кожна вправа докладно описана разом із її основними елементами. З часом досвідчений педагог може розширити заняття власними ідеями, щоб адаптувати їх до конкретної групи дітей. Доцільні для цього вправи, ігри та завдання можна знайти у методичному посібнику «Навчіть дитину захищатися»²⁸.

6.1. ЗАНЯТТЯ 1. ЗНАЙОМСТВО З КІКО ТА РУКОЮ

6.1.1. Мета:

- знайомство з героями – Кіко та Рукою.
- роз'яснення різних ролей дорослих (захист дітей) і дітей (про змогу попросити про допомогу, якщо потрібен захист);
- повідомлення основних ідей: з дітьми трапляються погані речі; вони мають право попросити про допомогу; фізичний контакт має бути приємним; а якщо він неприємний, дитина має право сказати «Ні!»

27. Дана методологія проведення занять розроблена з урахуванням міжнародного досвіду для використання її в різних країнах, зокрема таких, де тривалість заняття для дітей 30–50 хвилин є прийнятною. В Україні відповідно до рекомендацій Міністерства освіти і науки України допустима тривалість занять для дітей 4–6 років становить 20–30 хвилин.

28. Навчіть дитину захищатися: метод. посібник / Автори-упоряд. Цюман Т. П., Нагула О. Л. За заг. ред. Цюман Т. П. – 2015. – 60 с. https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/materials_promo_dl/navchit_dutyiny_zahisty.pdf

6.1.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 30–50 хвилин
- Педагог розповідає про «правило трусиків» із кампаній 1 і 5 Ради Європи. Формулювання може бути приблизно таким: «Є така група дорослих, які вирішили вжити додаткових заходів для захисту дітей, а тому вони створили певні матеріали. У нашій школі ми хочемо, щоб кожен із вас почувався безпечно, тому ми збираємося вивчити нові речі. Найближчими тижнями ми виконуватимемо деякі вправи, бо це дуже важливо».
- Педагог представляє героїв Кіко та Руку за допомогою оповідання в книжці чи відео²⁹.
- Педагог ініціює обговорення історії, ставлячи запитання на кшталт: «Що зробила Рука?», «Що робить Кіко?», «Чому Кіко каже «Ні!»?» або «Що б зробили ви?» Основна ідея полягає в тому, що фізичний контакт може бути дуже приємним, однак він має свої межі, тож кожна людина повинна їх поважати.
- Педагог пропонує дітям намалювати на аркуші паперу приклад фізичного контакту, який їм не подобається (наприклад, поцілунок знайомого їхніх батьків, погладжування, яке їм не подобається). Після цього педагог пропонує їм намалювати на іншому аркуші паперу приклад фізичного контакту, який їм подобається (наприклад, поцілунок мами, обійми тата чи лоскотання братів або сестер). Тоді деякі діти можуть вголос прокоментувати один або обидва свої малюнки, а педагог модерує це заняття, щоб звернути увагу на внутрішній досвід дітей.
- Щоб завершити вправу, педагог ініціює серію відповідей «Ні!» на неприємний чи неприйнятний фізичний контакт, наводячи приклади на кшталт «поцілунок від невідомої особи», «лоскотання, якщо воно болісне», «обійми, які тривають надто довго» чи «коли хтось, хто не є одним із батьків або лікарем чи медсестрою, просить доторкнутися до геніталій дитини». Діти мають категорично відповісти «Ні!»

Методичні рекомендації

- Важливо точно зазначити «правило трусиків», яке звучить так: «Ніхто не може торкатися тебе під трусиками, крім твоїх батьків, лікаря чи медсестри, якщо вони мають на це причину, наприклад, щоб помити чи полікувати тебе». Малолітні діти можуть мислити дуже буквально, тому можуть не дозволяти безпечний контакт, якщо їм чітко не сказати, що він дозволений.

6.1.3. Основні поняття

- У певний час з усіма трапляються дивні та неприємні речі. Щоб залишатися в безпеці, кожна людина повинна знати, як виявити, що вона відчувається погано (і попросити про допомогу).
- Коли з дітьми трапляються погані речі, на дорослих лежить відповідальність належно відреагувати та захистити їх. Діти можуть допомогти дорослим захистити себе, розповідаючи їм, коли вони відчуваються погано, і попросити про допомогу.
- Фізичний контакт і виявлення прихильності (скажімо, поцілунки, обійми, лоскотання) прийнятні, якщо подобаються дітям. Ці жести ніколи не повинні бути примусовими.
- Коли дитині не подобається певний вид контакту, вона має право сказати «Ні!» та попросити про допомогу.

6.1.4. Матеріали

- Книга «Кіко та Рука» (книжка чи надрукована кольорова копія).
- Відео «Кіко та Рука» та засоби для його показу (наприклад, комп'ютер, проєктор, екран, телевізор).
- Брошура про батьківство в цифрову епоху³⁰.
- Папір і засоби для малювання (наприклад, олівці).

29. Відео доступні на сайті <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/combating-violence-against-children-in-ukraine>.

30. <https://rm.coe.int/parenting-in-digital-age-1-uk-/1680a13216>

6.2. ЗАНЯТТЯ 2. «ДОБРА ЛЮБОВ» І «ПОГАНА ЛЮБОВ»

6.2.1. Мета:

- знайомство з поняттям «доброї любові/прихильності» та «поганої любові/прихильності»;
- пояснення зв'язку між «любов'ю» та «підкуванням», зокрема відповідальності за взаємини.

6.2.2. Методика

- **ТРИВАЛИСТЬ:** 30–50 хвилин
- Педагог починає з того, що запитує дітей, що вони пам'ятають із минулого сеансу, і переконується, що всі основні ідеї засвоєно.
- Педагог запитує дітей: «Подумайте про когось, хто, на вашу думку, вас любить. Звідки ви знаєте, що вони вас люблять?» Відтак учитель починає розмову, намагаючись зробити очевидними елементи, описані як «добра любов» (див. пункт 6.2.3. «Основні поняття»).
- Педагог розповідає короткі історії, а діти мають визначити, про який тип любові/прихильності в них йдеться. У випадку «доброї любові/прихильності» вони мають показати зелену картку чи зелений стікер, у випадку «поганої любові/прихильності» – скористатися червоною картою.

«Дівчинка каже своєму другові, що вона сумна, той обіймає її та просить розповісти, що сталося».	Добра любов – вона приємна та пропонує підтримку.
«Хлопчик ховає улюблену іграшку свого маленького братика, щоб погратися з нею пізніше».	Погана любов – хлопчик використовує свої знання про свого брата, щоб завдати йому болю.
«Дівчинка розлютилася на свою сестру й ображає її».	Погана любов – коли ми когось любимо, ми поважаємо цю людину, навіть якщо гніваємося на неї.
«Хлопчик втомлений, а його друг пропонує понести замість нього сумку».	Добра любов – вона полегшує життя та виражає підтримку.
«Дівчинка не дозволяє своїй подрузі йти до туалету, бо вони ще не завершили гру».	Погана любов – якщо другові потрібно піти до туалету, важливо поважати цю потребу, бо вона стосується фізичного комфорту. Дівчинка повинна почекати, поки повернеться її подруга.
«Хлопчик каже своєму другові, що, якщо той не поділиться з ним десертом, він більше не дружитиме з ним».	Погана любов – вона залежить від покірності.
«Дівчинка бачить, як її подруга падає й травмується, тому вона йде покликати на допомогу вчителя».	Добра любов – вона прагне захистити та допомогти.
«Хлопчик підходить до двох дітей, які глузували з його друга, і каже їм припинити».	Добра любов – вона передбачає захист і підкування.

- Педагог може запропонувати дітям розповісти власні історії, які група потім обговорить. Це покаже, чи зрозумілими є основні поняття; за потреби їх можна пояснити докладніше.
- Педагог запитує дітей: «Що б ви зробили для людини, яку любите?» Діти можуть намалювати чи написати невеликі приклади (наприклад, «я обіймаю їх, коли вони сумні», «я допомагаю мамі накрити на стіл», «я допомагаю татові займатися справами», «я граюся з молодшим братом, щоб він був щасливим»). Малюнки демонструють всі діти, коментують їх, а відтак вчитель може допомогти виявити в них усі основні компоненти.

Методичні рекомендації

- Вправа з історіями дає кращий результат, якщо використовувати картки чи наліпки двох кольорів, бо залучається візуальний елемент (колір) і рух (підняття руки чи переміщення, щоб начепити наліпку). Коли діти вважають, що історія – приклад «доброї любові/прихильності», вони піднімають зелену картку чи клеять на дошці зелену наліпку. Коли вони вважають, що йдеться про «погану любов//прихильність», то використовують червону картку чи наліпку.
- Педагог може вигадати інші історії, щоб спробувати перевірити, чи діти розуміють поняття.

6.2.3. Основні поняття

- Не всі види любові та прихильності є хорошими. Деякі форми любові та прихильності погані та шкодять одному чи кільком людям.
- Добра любов та/прихильність – це та, що поєднана з піклуванням про людину і допомагає їй зростати та розквітати. Приклади доброї любові:
 - ▶ повага до людини – не принижувати її;
 - ▶ піклування про людину та її захист;
 - ▶ прийнятний фізичний контакт (наприклад, поцілунки, обійми, лоскотання);
 - ▶ прийнятні для людини слова (наприклад, «я люблю тебе», «я рада(-ий) тебе бачити», «мені подобається, як ти співаєш/граєш/танцюєш»);
 - ▶ увага до людини, яку слухаєш, даєш поради;
 - ▶ проводити час разом (наприклад, гратися, їсти, розмовляти);
 - ▶ допомога людині, коли у неї проблеми.
- Погана любов і прихильність – це любов, яка не передбачає піклування, яка не дає людині повноцінно розвинутися, чи та, яка використовується, щоб завдати людині шкоди. Зокрема це:
 - ▶ змушувати іншу людину робити щось, що шкодить їй або комусь іншому;
 - ▶ дозволяти іншій людині переживати ситуації, які їй шкодять.
- Коли хтось любить нас «добре», ми повинні принаймні поважати цю людину, навіть якщо не любимо її у відповідь.
- Коли хтось любить нас «поганою любов'ю», нам потрібно віддалитися від такої людини та попросити про допомогу безпечних дорослих.

6.2.4. Матеріали

- Невеликі зелені та червоні картки або наліпки.
- (Бажано) зелений папір і засоби для малювання (наприклад, олівці).
- Скотч для демонстрації малюнків на стіні чи дошці.

6.3. ЗАНЯТТЯ З ДОВІРА ТА ТАЄМНИЦІ

6.3.1. Мета:

- роздуми про довіру, близькість і таємниці;
- знайомство з поняттям «добрих таємниць» і «поганих таємниць»;
- розробка критеріїв для розрізнення «добрих таємниць» та «поганих таємниць».

6.3.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 30–50 хвилин

- Педагог починає з того, що запитує дітей, що вони пам'ятають з попереднього сеансу, і переконується, що всі основні ідеї засвоєно.
- Педагог розповідає про поняття довіри та близькості.
- Педагог пояснює поняття «добрих таємниць» і «поганих таємниць», наводячи приклади й відповідаючи на запитання дітей.
- Педагог розповідає короткі історії, а діти мають ідентифікувати приклади «доброї таємниці» та «поганої таємниці», вказуючи причини, які допоможуть їм опрацювати різні елементи основних понять. Історії можна взяти з таблиці нижче.

<p>«Твоя мама каже тобі, що ви купите подарунок для тата, але йому казати не можна, бо це сюрприз».</p>	<p>Добра таємниця – мама знає про таємницю, а тато невдовзі дізнається, до того ж вона приємна.</p>
<p>«Твій друг каже тобі, що хвилюється, бо вдома бійки, але він не хоче нікому розповідати».</p>	<p>Погана таємниця – друг потерпає, тож якщо зберігати таємницю, обидві дитини почуватимуться погано (і, можливо, їм буде завдано шкоди). Дитина повинна розповісти педагогу чи особі, якій довіряє.</p>
<p>«Твоя бабуся купує тобі солодощі, коли ти приходиш зі школи, однак вона каже, що батькам цього розповідати не можна, адже вони можуть засмутитися».</p>	<p>Погана таємниця – діти не повинні приховувати інформацію від своїх батьків, особливо якщо до неї причетні люди, яким вони довіряють. Якщо бабуся хоче купити солодощі, вона повинна вміти пояснити це батькам, а не робити це за їхніми спинами.</p>
<p>«Твої батьки пояснюють, що в тебе буде маленький братик чи сестричка, але про це не можна нікому розповідати, особливо тітці, яка сьогодні прийде в гості, адже вони хочуть розповісти всій родині одночасно на вихідних».</p>	<p>Добра таємниця – це гарні новини, зберігати їх таємними означає піклуватися про родину.</p>
<p>«Твій друг каже, що йому подобається дівчинка у вашому класі, але ти не повинен нікому про це розповідати».</p>	<p>Добра таємниця – друг ділиться своїми особистими переживаннями про щось важливе, що не завдає нікому шкоди. Якщо сказати про це іншим дітям, твій друг почуватиметься некомфортно.</p>
<p>«Ти бачиш, як двоє дітей у твоєму класі ховають улюблений олівець іншого хлопчика, і вони кажуть тобі мовчати про це, тому що це жарт. Але ти вважаєш, що хлопчик плакатиме, коли не зможе знайти свого олівця».</p>	<p>Погана таємниця – ці діти можуть сміятися, але те, що вони зробили, завдає болю хлопчикові, тому ти повинен сказати вчителю.</p>
<p>«Твоя двоюрідна сестра просить тебе показати їй твої трусики й те, що під ними. Коли ти згадуєш про «правило трусиків» Кіко та Руки, вона каже, що це таємниця, адже ти її улюблена сестра, інші люди цього не зрозуміють».</p>	<p>Погана таємниця – вона передбачає порушення «правил трусиків» і змушує тебе почуватися погано.</p>
<p>«Твій старший брат каже, що має погані оцінки на іспиті, але тобі не можна розповідати про це татові, коли він забиратиме вас обох зі школи, бо він хоче сказати про це вдома обом батькам разом».</p>	<p>Добра таємниця – вона передбачає піклування (можливість для брата сказати новини в правильному місці та в належний час).</p>

- Педагог може попросити дітей навести власні приклади таємниць, а решта класу за допомогою педагога вирішуватиме, це «добрі таємниці» чи «погані таємниці».

Методичні рекомендації

- Щоб пов'язати це з попереднім заняттям, діти можуть оцінювати історії, використовуючи ті самі картки: зелена – для «добрих таємниць» і червона – для «поганих таємниць».
- Готуючи додаткові історії, корисно заздалегідь провести тест з однією чи двома дітьми, бо деякі приклади можуть бути надто складними для осмислення дітьми цих вікових груп.
- Це заняття більше за інші орієнтується на слова. Якщо доречно, педагог може запропонувати занотувати список «добрих таємниць» і «поганих таємниць» для групи, щоб записати сеанс.

6.3.3. Основні поняття

- Довіра важлива для всіх, бо всім нам потрібно покладатися на інших людей. Проте довіру ніколи не можна використовувати для того, щоб завдати шкоду іншій особі.
- У житті існують речі, про які люди не повідомляють іншим: ми називаємо їх «таємницями». Деякі з них «добрі таємниці», інші – «погані таємниці», тому важливо визначити, які з них добрі, а які погані.
- «Добрі таємниці» – це ті, які діти можуть розповісти своїм батькам (якщо тільки це не сюрприз для них і в такому разі батьки дізнаються про сюрприз пізніше), ми зберігаємо їх, тому що піклуємося про людину, або такі таємниці не завдають нікому шкоди.
- «Погані таємниці» – це ті, які дітей просять не розкривати перед батьками (або вчителями чи родиною), вони зберігаються прихованими через сором або провину, чи передбачають шкоду особі. Вони видаються тяжкими, шкідливими чи навіть відразливими.
- «Погані таємниці» потрібно якнайшвидше розповісти дорослому, якому можна довіряти. Якщо своєю реакцією ця людина не виявляє бажання захистити дитину, їй потрібно розповісти про це комусь іншому.
- Якщо людина любить вас «доброю любов'ю/прихильністю», вона не попросить вас зберігати «погану таємницю». Якщо людина попросить вас зберігати «погану таємницю», вона не любить вас «доброю любов'ю//прихильністю».

6.3.4. Матеріали

- Невеликі зелені та червоні картки або наліпки.

6.4. ЗАНЯТТЯ 4. ПРОХАННЯ ПРО ДОПОМОГУ

6.4.1. Мета:

- допомогти дітям виявити конкретних людей, до яких можна звернутися по допомогу;
- навчити дітей усвідомлювати, що вони можуть допомогти одне одному;
- розробити способи, щоб попросити про допомогу;
- виявити дітей, в оточенні яких дуже мало людей, здатних їх захистити.

6.4.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 30–50 хвилин
- Педагог починає з того, що запитує дітей, що вони пам'ятають із попереднього сеансу, і переконується, що всі основні ідеї засвоєні.
- Педагог запитує: «Що робить Кіко, коли Рука просить доторкнутися до нього під трусиками?» Діти пригадають, що основним повідомленням із вправи 1 було сказати «Ні!». Педагог пропонує дітям назвати інші можливі дії; до них мають належати уникнення ситуації (втеча або залишення місця) і прохання про допомогу. Важливо наполягати на тому, що попросити про допомогу – це виявлення великої мужності, а не слабкості, бо це допомагає забезпечити тривале розв'язання проблеми.

- Педагог запитує дітей: «До кого ви звертаєтеся по допомогу? Як ви звертаєтеся по допомогу?» Діти можуть намалювати всіх осіб, які допомагають, на наліпці, а педагог пропонує кожному з них наклеїти свій малюнок на великому аркуші паперу чи картону, щоб створити картку: деякі з цих людей перебувають у шкільному середовищі (наприклад, учителі, вихователі, технічний персонал, інші діти), інші живуть із ними вдома (приміром, родина – батьки, брати та сестри, дідусі та бабусі), а деякі – це люди, яких можна зустріти в громадських місцях (зокрема поліцейський, продавець, тренер).
- Педагог використовує приклади для нагадування попередніх сеансів, запитуючи: «Що спільного мають усі ці люди?» Вчитель допомагає дітям визначити основні характеристики, описані в основних поняттях.
- Педагог повинен пам'ятати про дітей, які мають мало або зовсім не мають людей з оточення, яким можуть довіряти, їх можна заохотити знайти таких людей у садочку (особливо якщо родина не видається достатньо надійною).

Методичні рекомендації

- Мета цієї вправи не оцінити, як кожна дитина сприймає людей у своєму оточенні, а допомогти їй знайти відповідних людей, котрі можуть забезпечити захист: дорослих чи дітей. Проте важливо наголосити, що, якщо діти не можуть знайти спосіб попросити про допомогу, це не їхня провина, бо відповідальність за їхній захист лежить на дорослих.

6.4.3. Основні поняття

- Основна реакція, яку мають запам'ятати діти, коли хтось хоче завдати їм шкоди:
 - ▶ сказати «Ні!»;
 - ▶ уникнути ситуації, втікаючи чи залишаючи місце;
 - ▶ попросити про допомогу.
- Бути мужнім не означає самостійно розв'язувати проблеми; іноді мужніше попросити про допомогу, щоб назавжди покласти край шкідливим ситуаціям.
- Люди, яких діти можуть попросити про допомогу, можуть бути членами родини, представниками навчального закладу (дорослими й іншими дітьми, яким вони довіряють), фахівцями, які можуть захистити дітей (наприклад, поліція, органи влади).
- Люди, яким діти можуть довіряти, повинні мати такі характеристики:
 - ▶ вони поважають дитину (вправа 1);
 - ▶ вони люблять дитину «доброю любов'ю//прихильністю» (вправа 2);
 - ▶ дитина може поговорити з ними, між ними є довіра (вправи 2 та 3);
 - ▶ вони ніколи не примушували дитину робити щось погане (вправа 3).
- Довіреними людьми для дитини можуть бути інші діти, особливо їхні друзі.

6.4.4. Матеріали

- Наліпки.
- Матеріали для малювання (наприклад, олівці).
- Великий аркуш паперу чи картон (чи кілька), щоб створити велику поверхню.

6.5. ЗАНЯТТЯ 5. «ОСЬ ПРО ЩО МИ ДІЗНАЛИСЯ ВІД КІКО ТА РУКИ» – СПІЛЬНЕ ЗАНЯТТЯ З БАТЬКАМИ

6.5.1. Мета:

- допомогти дітям розповісти про те, що вони вивчили, своїм батькам і родині;
- згуртувати основні повідомлення для чіткого їх розуміння дітьми, щоб зробити свою презентацію;

- налагодити комунікацію між дітьми та батьками для розповіді про їхні емоції, для безпеки та прохання про допомогу;
- створити спільноту довіри, до якої діти можуть звернутися в разі потреби.

6.5.2. Методика

- **ТРИВАЛІСТЬ:** 40–60 хвилин на підготовку та 15–30 хвилин на заняття з родинами.
- Під час підготовки педагог допомагає дітям організувати змістовні матеріали, якими вони хочуть поділитися з батьками. Можна розподілити ролі (наприклад, одні діти пояснюватимуть кожне основне поняття, інші представлятимуть малюнки та картку захисту) і провести короткі репетиції впродовж кількох днів перед заняттям із батьками.
- Як пояснюється у вправі 9. «Батьки та родини як союзники», батьки повинні були отримати певну інформацію про предмет занять, які проводили для їхніх дітей. Спільне заняття з батьками не повинно відбуватися доти, доки батьки не знатимуть, як реагувати на подане повідомлення.
- Педагог починає заняття і допомагає кожній дитині розібратися з її роллю (наприклад, представити історію Кіко та Руки, розказати їхню історію, пояснити основні поняття, показати малюнок, де зазначено «Ні!»)
- Педагог починає раунд запитань від батьків до групи дітей. Батьки намагаються роз'яснити поняття чи перефразувати основні повідомлення, щоб перевірити, що діти їх розуміють.
- Педагог може також запропонувати батькам навести власні приклади «доброї любові» та «поганої любові», «добрих таємниць» і «поганих таємниць», людей, до яких можна звернутися по допомогу, чи осіб, яких вони хочуть додати на карту довіри й допомоги. Батьки можуть записати одне чи два слова або намалювати маленький малюнок ситуації, використовуючи наліпки, а тоді розмістити їх на дошці чи великому аркуші паперу або картону.
- Щоб завершити вправу, педагог може запропонувати всім, дітям і дорослим, відповісти на запитання: «Що вам сподобалося найбільше?» Це запитання може послужити оцінкою для всього процесу.
- Щоб продовжити бесіду після вправи, педагог може запропонувати всім – і дітям і дорослим: «Скажіть нам про щось, що ви хотіли б знати, але про що ми ще не розмовляли». Це може дати уявлення про майбутні вправи в класі та подальшу бесіду з родиною. Цю частину можна провести за допомогою наліпок, які розміщуються на дошці.

Методичні рекомендації

- Участь і активність дітей у цьому занятті може покращити їхнє навчання, бо роз'яснення понять родині допоможе їм осмислити, як добре вони зрозуміли основні повідомлення. Педагог повинен переконатися, що кожна дитина знає свою роль і їй комфортно у ній. Якщо якісь діти не хочуть говорити перед загальною аудиторією, вони можуть допомогти іншим дітям представити матеріал, показувати на малюнки чи допомагати іншим чином. Якщо дитина не хоче брати участі в сеансі, це також нормально. Педагог повинен переконатися, що батьки не змушують своїх дітей брати участь, якщо ті того не хочуть.
- Батьки можуть мати запитання після цього сеансу. Педагог повинен виділити певний час, щоб вислухати батьків поза заняттям; задля приватності це бажано робити таким чином, щоб діти не чули.
- Деякі батьки можуть захотіти дізнатися про афективну та сексуальну освіту та про те, як розв'язувати такі проблеми зі своїми дітьми. Педагог може надати пропозиції щодо того, як діяти далі вдома та в класі.

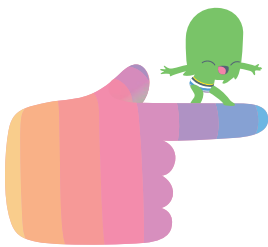
6.5.3. Основні поняття

- Діти засвоять кілька основних цінних понять. Користь від цих знань дістануть і батьки, і діти.
- Мета цих заходів – показати спосіб спілкування в родині та в класі, який сприяє захистові, безпеці та комфорту дітей, однак це ще не кінець. Бесіди про повагу, «добру любов» та «погану любов», «добри таємниці» й «погані таємниці», прохання про допомогу мають відбуватися часто, щоб гарантувати, що ці ідеї вкорінюються глибоко, коли діти підростають.

- Коли батьки розповідають власні історії та приклади (адаптовані до віку та розуміння) зі своїми дітьми, ті краще контактують із батьками й відчують, що можуть більше їм довіряти в неприємних чи шкідливих ситуаціях.

6.5.4. Матеріали

- Наліпки.
- Матеріали для малювання (наприклад, олівці).
- Великий аркуш паперу чи картон (чи кілька), щоб створити велику поверхню.

7. Післямова: створення безпеки

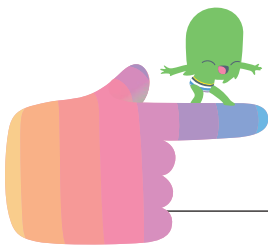
Дитинство розглядають як вік невинності, незнання. Але це може бути не лише безтурботним часом щастя та радості, але й життям, сповненим болем, коли дитина страждає від насильства, що залишається неідентифікованим, неназваним і незупиненим. Коли діти усвідомлюють, що вони можуть говорити про свій біль та неприємний досвід, їхні можливості розширюються: вони краще знають, яких цінностей дотримуватися, яку поведінку сприймати, а які дії заперечувати й засуджувати, їм зрозуміло, до кого звертатися по допомогу. У багатьох випадках цього буде достатньо, щоб запобігти насильству. Проте в інших ситуаціях діти можуть страждати від сексуального насильства. Утім, якщо вони знають, як виявити його та відреагувати на нього, вони зможуть знайти допомогу та підтримку, щоб швидше покласти край насильству.

Діти вчаться значно краще, коли вони почуваються безпечно, коли про них піклуються. Саме тому дошкільні заклади, які хочуть досягти своєї цілі, мають бути безпечним і захищеним середовищем³¹. Освіта дітей під час їхніх дошкільних років передбачає розгляд усіх афективних елементів у їхньому житті, особливо тих, які можуть становити ризик. Тому програми запобігання повинні бути основним елементом гарантування того, що школи є безпечним та захищеним середовищем, де діти можуть вчитися й розвивати свій потенціал.

Запобігання сексуальному насильству стосовно дітей, як воно описано в цих рекомендаціях, передбачає гарантування безпеки на всіх рівнях. По-перше, запобігання посилює безпеку переживань дітей, які стосуються їхнього тіла та почуттів, допомагаючи їм виявляти неприємні почуття та страшні ситуації. По-друге, це створює спокійну атмосферу для спілкування в класі, де природно говорити про владу та любов, а також про безпеку в родині, де вони можуть говорити про сексуальність і особисті стосунки. Насамкінець, заходи із запобігання забезпечують дітей і дорослих чіткими стратегіями для звернення про допомогу, коли вона потрібна.

Кінцеві роздуми про роль учителів і вихователів: дорослі передають дітям не лише свої знання чи методи, але й особливості своєї особистості. Саме тому описаний тут процес навчання здебільшого ґрунтується на досвіді. Лише коли ми знаємо про рівень насильства у власному житті, тоді ми можемо побачити насильство в житті дітей. Лише коли ми усвідомлюємо застосування влади (для захисту чи нападу, для догляду чи шкоди) у наших взаєминах, ми можемо належно розв'язати проблему зловживання владою, що може трапитися з дитиною. Лише коли ми зобов'язуємося любити «доброю любов'ю» та уникати чи зменшувати наслідки «поганої любові», тоді ми можемо працювати з конфліктами в садочку та на дитячому майданчику у спосіб, який пропонує дітям здорові моделі. Ці зусилля не обмежуються семінаром і тренінгом – це ставлення, яке потрібно плекати щодня. Але це варте докладених зусиль, бо наша поведінка та особистий приклад не лише захищатимуть, але й надихатимуть дітей у нашому середовищі.

31. Horno, P. (2018), Promotion of safe and protective environments at SOS Children's Villages in Latin America and the Caribbean, [San José de Costa Rica]: SOS Children's Villages International, доступно за посиланням: www.espiralesci.es/promotion-of-safe-and-protective-environments-and-conscious-affectivity-as-professional-competence; Romeo, F. J., & Horno, P. (2018), Materials for the campaign "Child Sexual Abuse Stays Offside" for the prevention and detection of child sexual abuse in sports, Madrid: Consejo Superior de Deportes, доступно за посиланням: [at www.espiralesci.es/materials-for-the-campaign-child-sexual-abuse-stays-offside-prevention-and-detection-of-child-sexual-abuse-in-sports](http://www.espiralesci.es/materials-for-the-campaign-child-sexual-abuse-stays-offside-prevention-and-detection-of-child-sexual-abuse-in-sports).

8. Список літератури

8.1. ПУБЛІКАЦІЇ

- Рада Європи (2007), *Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства* (Лансаротська конвенція), ETS № 201, Страсбург: Рада Європи, доступно за посиланням: www.coe.int/en/web/children/convention.
- Рада Європи (2010), *Захист дітей від сексуального насильства: комплексний підхід*, Страсбург: Рада Європи; доступно за посиланням: www.coe.int/t/dg3/children/1in5/WhatWeKnow/Publication_en.asp.
- Міжвідомча робоча група з питань сексуальної експлуатації дітей та ЕСПАТ (2016), *Рекомендації щодо термінології для захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства*, Бангкок, доступно за посиланням: <http://luxembourgguidelines.org>.
- Horno, P. (2005), *Love, power and violence: a comparative analysis of physical and humiliating punishment patterns*, Madrid: Save the Children, доступно за посиланням: www.espiralesci.es/wp-content/uploads/2010/09/Love_Power_and_Violence_Pepa_Horno.pdf.
- Horno, P. (2011), «Training professionals – An essential strategy for eradicating child sexual abuse», in Council of Europe, *Protecting children from sexual violence: a comprehensive approach* (с. 143–151), Страсбург: Рада Європи, доступно за посиланням: www.coe.int/t/dg3/children/1in5/Source/PublicationSexualViolence/Horno.pdf.
- Horno, P. (2005), *Love, power and violence: a comparative analysis of physical and humiliating punishment patterns*, Madrid: Save the Children, Орно П. (2005), *Любов, влада та жорстокість: порівняльний аналіз фізичних та принизливих моделей покарання*, Мадрид: Врятуйте дітей!, доступно за посиланням: www.espiralesci.es/wp-content/uploads/2010/09/Love_Power_and_Violence_Pepa_Horno.pdf.
- Horno, P. (2011), «Training professionals – An essential strategy for eradicating child sexual abuse», in Council of Europe, *Protecting children from sexual violence: a comprehensive approach*, (Орно П. (2011), «Навчання фахівців – важлива стратегія для подолання сексуального насильства стосовно дітей», Рада Європи, *Захист дітей від насильства: комплексний підхід*) (с. 143–151), Страсбург: Рада Європи, доступно за посиланням: www.coe.int/t/dg3/children/1in5/Source/PublicationSexualViolence/Horno.pdf.
- Horno, P. (2018), *Promotion of safe and protective environments at SOS Children's Villages in Latin America and the Caribbean*, [San José de Costa Rica]: SOS Children's Villages International, (Орно П. (2018), *Сприяння безпечному та захищеному середовищу в дитячих поселеннях SOS у Латинській Америці та Карибському басейні*, [Сан-Хосе, Коста-Ріка]: Міжнародна мережа дитячих поселень SOS), доступно за посиланням: www.espiralesci.es/promotion-of-safe-and-protective-environments-and-con-scious-affectivity-as-professional-competence.
- Horno, P., & Romeo, F. J. (2011), *La regla de Kiko: guía dicáctica para educadores*, Madrid: FAPMI & Council of Europe (Орно П. та Ромео Ф.Х. (2011), *Правило Кіко: дидактичний посібник для педагогів*, Мадрид: FAPMI та Рада Європи), доступно за посиланням: www.ecpat-spain.org/imagenes/auxiliar/kiko_01_Guia%20Did%C3%A1ctica.pdf.
- Lalor, K., & McElvaney, R. (2010), «Overview of the nature and extent of child sexual abuse in Europe», in Council of Europe, *Protecting children from sexual violence: a comprehensive approach* (Лалор К. та МакЕлвані Р. (2010), «Огляд характеру та масштабів сексуального насильства щодо дітей в Європі», Рада Європи, *Захист дітей від сексуального насильства: комплексний підхід*) (с. 13–43), доступно за посиланням: www.coe.int/t/dg3/children/1in5/Source/PublicationSexualViolence/Lalor-McElvaney.pdf.
- Lyles, A., Cohen, L., & Brown, M. (2009), *Transforming communities to prevent child sexual abuse and exploitation: a primary prevention approach*, Oakland, CA: Prevention Institute, (Лайлс А., Коен Л. та Браун М. (2009), *Трансформація громад для запобігання сексуальному насильству та експлуатації дітей: базовий превентивний підхід*, Окленд, Каліфорнія: Інститут запобігання), доступно за посиланням: www.preventioninstitute.org/sites/default/files/publications/Transforming%20Communities%20to%20Prevent%20Child%20Sexual%20Abuse.pdf.
- Міловідов Е. (2016), *Батьківство в цифрову епоху: Рекомендації для батьків щодо захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства*, Страсбург, Рада Європи, доступно за посиланням: <https://rm.coe.int/parenting-in-digital-age-1-uk-/1680a13216>

- Pinheiro, P. S. (2006), Rights of the child: note by the Secretary-General. Звіт незалежного експерта дослідження ООН про насильство стосовно дітей, Женева: ООН, доступно за посиланням: <https://digitallibrary.un.org/record/584299>.
- Pinheiro, P. S. (2006), Звіт незалежного експерта дослідження ООН про насильство стосовно дітей, Женева: ООН, доступно за посиланням: <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRC/Study/Pages/StudyViolenceChildren.aspx>.
- Ромео Ф. Х. (Romeo, F. J.) і Горно П. (Horno, P.) (2018), Матеріали для кампанії «El abuso sexual infantil queda fuera de juego» («Сексуальне насильство стосовно дітей залишається осторонь») для запобігання й виявлення сексуального насильства стосовно дітей у спорті, Мадрид: Consejo Superior de Deportes, версія англійською мовою, автори: В. Кеннеді (V. Kennedy) і Ф. Х. Ромео (F. J. Romeo), доступно за посиланням: www.espiralesci.es/materials-for-the-campaign-child-sexual-abuse-stays-offside-prevention-and-detection-of-child-sexual-abuse-in-sports. Сюди належать:
 - ▶ Три посібники з вправами для запобігання сексуальному насильству стосовно дітей для тренерів і вчителів фізичної культури – для дітей віком від 3 до 6, від 7 до 12 та від 13 до 17 років.
 - ▶ Посібники для фахівців із виявлення сексуального насильства стосовно дітей у спорті.
 - ▶ Стандарти якості для створення безпечного й захищеного простору для дітей і підлітків у спорті.

8.2. ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ: ВЕБСАЙТИ ТА ВІДЕО

- Головний вебсайт Ради Європи про права дитини: www.coe.int/en/web/children/home
- Головний вебсайт Ради Європи для кампанії «Один із п'яти» (створений у 2010 році), яка спрямована на боротьбу із сексуальним насильством стосовно дітей: www.coe.int/oneinfive
- Вебсайт Ради Європи з матеріалами для дітей віком від 3 до 7 років про Кіко та Руку кількома мовами, містить відео (створений у 2011 році): www.underwearrule.net.
- Вебсайт Ради Європи для кампанії «Почни говорити», спрямованої на боротьбу із сексуальним насильством у спорті, містить відео (створений у 2018 році): www.coe.int/en/web/sport/start-to-talk.
- Вебсайт Ради Європи для спільного проекту Європейського Союзу та Ради Європи Pro Safe Sport (PSS+) (розроблений 2017 року) щодо сексуального насильства стосовно дітей у спорті: <https://pjp-eu.coe.int/en/web/pss>.
- Вебсайт Лансаротської конвенції Ради Європи: <https://www.coe.int/en/web/children/lanzarote-convention>
- Вебсайт Ради Європи для Європейського дня захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства: <https://www.coe.int/en/web/children/end-child-sex-abuse-day>
- Вебсайт Ради Європи з матеріалами для дітей, батьків, органів влади й парламентів, а також фахівців, що працюють із дітьми: <https://www.coe.int/en/web/children/our-material>
- Вебсайт комісара Ради Європи з прав людини: <https://www.coe.int/en/web/commissioner>.

8.3. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ТА ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ УКРАЇНСЬКИХ АВТОРІВ

- Навчій дитину захищатися: метод. посібник / Автори-упоряд. Цюман Т. П., Нагула О. Л. За заг. ред. Цюман Т. П. – 2015. – 60 с.
- Я можу себе захистити: інформаційні матеріали / Українське видання за заг. редакцією О. Нагули.
- Подолання насильства щодо дитини: координація дій. Інформація для спеціалістів/ авторки-упорядниці: Бугаєць Тамара, Ковальова Олена, Пашко Наталія. ВГЦ «Волонтер», 2020.
- Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник. / Андрєєнкова В. Л., Мельничук В. О., Калашник О. А. – К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. – 132 с.
- Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник / Андрєєнкова В. Л., Байдик В. В., Войцях Т. В., Калашник О. А. та ін. – К.: ФОП Нічога С. О. – 2020. – 196 с.
- Кодекс безпечного освітнього середовища: метод. посіб. / Цюман Т. П., Бойчук Н. І. за заг. ред. Цюман Т. П. – К. : 2018. – 56 с.

- Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази з питань попередження насильства над дітьми в сім'ї та поза нею / Авт.: Брижик В. О., Журавель Т. В., Кочемировська О. О., Нікітіна О. М., Христова Г. О. / За заг. ред. Журавель Т. В., Христової Г. О. – К.: ТОВ «К.І.С.», 2010 – с. 26–27, 234–235.
- Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми: тренінговий курс / Автори-упорядники: Журавель Т. В., Коробченко Н. М., Нікітіна О. М., Сафронова О. Ф./ За заг. ред. О. В. Безпалько, Т. В. Журавель. – К.: ТОВ «К.І.С.», 2010. – с. 22–24, 28–29.
- Запобігти і зупинити / Автор: Олексій Лазаренко. Міжнародний гуманітарний центр «Розрада». UNIFEM. – с. 8.
- Попередження насильства в сім'ї як напрям соціально-педагогічної роботи з молоддю / Тюріна В. // Спеціальний випуск за матеріалами науково-практичної конференції. Вісник Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту. – К.: Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, No 1–2, 2010. – с. 37–39.
- Насильство дітей у сім'ї: умови, причини й фактори виникнення / Гончарова Т. В. // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – No 4, 2010.
- Інформаційно-ресурсний центр «Дитинство без насильства»: www.rescentre.org.ua.
- Школа безпеки ТЯМ: <https://childfund.org.ua/diialnist/shkola-bezpeki-tyam>.
- Відеокурс для батьків «Як навчити дитину захищатися».
- Відеокурс «Убезпечені дорослі – у безпеці діти»: <https://www.youtube.com/channel/UCDMzg1N64j8-fmOgbqPKJsw>.

UKR

www.coe.int

Рада Європи є провідною організацією із захисту прав людини на континенті. Вона нараховує 47 держав-членів, включно з усіма державами – членами Європейського Союзу. Усі держави – члени Ради Європи приєдналися до Європейської конвенції з прав людини – договору, спрямованому на захист прав людини, демократії та верховенства права. Європейський суд з прав людини здійснює нагляд за виконанням Конвенції у державах-членах.

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE